

Impact Factor- 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019
SPECIAL ISSUE- 85 (B)

NATIONAL INTEGRITY & SARDAR VALLABHBHAI PATEL

Guest Editor :

Dr. B. S. Yadav

Principal,

K.J. Somaiya College of Arts,

Commerce & Science, Kopergaon

Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Dr. K. L. Giramkar

Dept. of History

K.J. Somaiya College of Arts,

Commerce & Science, Kopergaon

Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is Indexed in
• UGC Approved Journal
• Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
• Cosmos Impact Factor (CIF)
• Global Impact Factor (GIF)
• International Impact Factor Services (IIFS)
• Indian Citation Index (ICI)
• Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Principal

Kholeswar Mahavidyalaya

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue - 85 (A)

SARDAR VALLABH BHAI PATEL & NATIONAL INTEGRITY

Guest Editor

Dr. B. S. Yadav

K.J. Somaiyya College, Kopargaon

Tal. Kopargaon, Dist. - Ahmednagar

Executive Editor of the issue:

Dr. K.L. Giramkar

Head. Dept. History,

K.J. Somaiyya College, Kopargaon

Tal. Kopargaon, Dist. - Ahmednagar

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar, Yeola

This journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Principal
 Khaleshwar Mahavidyalaya
 AMBAJOGAI

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	National Integrity and Sardar Vallabh Bhai Patel	Prof. Sanjay Swarnkur	05
2	Iron Man Sardar Vallabhbhai Patel (1870 - 1950)	Dr. Nalini Waghmare	13
3	Sardar Vallabhbhai Patel : A Brief Biography	Dr. Nandkumar Jadhav	17
4	Sardar Vallabh Bhai Patel and Indian Politics	Dr. Keshav Lahane	20
5	Sardar Vallabhbhai Patel's Role in Indian National Movement	Prof.R.K.Suryawanshi	24
6	Sardar Vallabhbhai Patel Contributions to Modern India	Prof. Varsha Aher	28
7	सरदार पटेल और भारतीय राजनीति	डॉ. सुरेश मिश्र	31
8	आधुनिक भारत के निर्माता लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल	डॉ. योगेश दाणे	36
9	सरदार वल्लभभाई पटेल देसी राज्यों रियासतों के एकीकरण में योगदान	प्रा. राधाकृष्ण जोशी, प्रा. जी.व्ही. गट्टी	41
10	राजस्थान का एकीकरण : सरदार पटेल का योगदान	डॉ. विनोद सोनवणे	43
11	सरदार वल्लभभाई पटेल-पंडित नेहरू संबंध	डॉ. के.एल. गिरमकर	50
12	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील योगदान	डॉ. शामराव घाढगे	54
13	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	डॉ. तानाजी फुलारी	58
14	सरदार वल्लभभाई पटेल आणि हैद्राबाद संस्थान	डॉ. भूषण फडतरे	64
15	भारतीय संस्थानांच्या विलीनीकरणात सरदार पटेल यांची भूमिका	डॉ. मुकुंद देवर्षी	70
16	सरदार वल्लभभाई पटेल यांची धर्मनिरपेक्षता : एक चिकित्सा	डॉ. के.एम. अंबाडे	76
17	शेतकरी लढ्याच्या नेतृत्वातून सरदार पटेल यांचा राष्ट्रीय नेता म्हणून उदय(1920-1930)	डॉ. उत्तम पठारे	79
18	पंडित नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल	प्रा. सुनील लोखंडे	87
19	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे सामाजिक व राजकीय विचार	डॉ. पी.बी. सिरसट	89
20	सरदार वल्लभभाई पटेल व राष्ट्रीय काँग्रेस	डॉ. मीना साळे	93
21	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारतीय संविधान निर्मितीतील योगदान	प्रा. हरीदास जाधव	96
22	अखंड भारताचे निमित्त सरदार पटेल	डॉ. रेहानाजारा बेग	102
23	सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे कामगारविषयक विचार व कार्ये	प्रा. आंबादास केत	107
24	समकालीन लेखनातून दिसणारे सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे अज्ञात पैलू	डॉ. पद्माकर प्रभूणे	115
25	हैद्राबाद संस्थानाचे विलीनीकरण व सरदार वल्लभभाई पटेल	डॉ. दिगंबर सोनवणे	117
26	स्वानंध्यमद्वारांनीय सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे योगदान	प्रा. के.जे. चव्हाण	120
27	संस्थानांचे विलीनीकरण व सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका	डॉ. राजाराम सोनवणे	125
28	पोलादी पुरुष वल्लभभाई पटेल त्यांची धुळे गेट	डॉ. आंबादास मंजुळकर	128
29	पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल	प्रा. श्रीमती वंदना देशमुख	132
30	भारतीय सार्वजनिक जीवनातील एक अद्वितीय व्यक्तित्व सरदार वल्लभभाई पटेल	प्रा. आर.एस. शेंडकर	137
31	सरदार वल्लभभाई पटेल आणि हैद्राबाद संस्थानाचे विलीनीकरण	डॉ. प्रशांत साठे	140
32	सरदार वल्लभभाई पटेल आणि महात्मा गांधी	डॉ. बाळासाहेब खर्डकर	146

Principal

प्रा. आर.एस. शेंडकर
 Mahavidyalaya, Ambajogai

भारतीय संस्थानांच्या विलीनीकरणात सरदार पटेलालांची भूमिका

डॉ. मयंक अरविंद देवगौरी
इतिहास विभाग प्रमुख
छो.महा. अंबाजोगाई.
मो.नं. ९४०५३५७२६०

E-Mail : dr.devarshima@gmail.com

भारताचे पहिले उपपंतप्रधान सरदार पल्लभभाई पटेल यांचा विविध प्रकारे जो गौरव करण्यात येतो आणि त्यांच्या कार्याच्या गौरवार्थ ज्या विविध पदव्या इतिहासकारांनी रुढ केल्या आहेत त्यामध्ये आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते ही पदवी महत्वाची समजण्यात येते. राष्ट्र निर्माते म्हणून त्यांचा गौरव करताना त्यांनी भारतातील ५६५ च्या वर संस्थांनाचे विलीनीकरण घडवून भारताला एकात्म, एकसंघ स्वरूप प्राप्त करून दिले होते. सरदार पटेल यांचे चरित्रकार त्यांच्या कार्याची तुलना जर्मनीच्या प्रिन्स बिस्मार्कशी करतात. लंडन टाइम्स या वृत्तपत्राने त्यांना भारताचे बिस्मार्क ही पदवी आपल्या वृत्तपत्रांच्या लेखामधून दिली होती.

भारतात ब्रिटीश येण्यापूर्वी तो कोणत्याही एकछत्री राजसत्तेच्या अंमलाखालील एक देश नव्हता तर तो अनेक संस्थानांमध्ये विभक्त झालेला होता. या सर्व संस्थानांमध्ये प्रांतात प्रजा भाषा, राहणीमान व आचारात भिन्नता आसली तरी ती समान धर्म, परंपरा व संस्कृतीच्या भारतीयत्वाच्या ध्यानीनी एकत्रित बांधली गेली होती. इंग्रजांनी भारत जो जिंकला तो क्रमशः व प्रांतशः जिंकला पुढे त्यांनीच साधीने संस्थाने निर्माण केली व टिकविली होती. ऑगस्ट १९४७ च्या सुमारास प्रांतांराच्या वेळी भारतात ५८५ संस्थानांच्यावर ती संख्या होती. संस्थानांनी ५ लक्ष चौरस मैलांचा विस्तार भूप्रदेश व्यापला होता. ज्यांतील लोक संख्या ९ कोटीच्या आसपास होती. कांही आकाराने, अधिकारानी मोठी तर कांही अत्यंत लहान जहागीरी सारखी होती. इंग्रजांपुढे लचारीने लागूलचालन करणा-या या बहुतेक संस्थानिकांनी १८५७ चे स्वातंत्र्य युद्ध चिरडून टाकण्यासाठी स्वार्थी हेतूने इंग्रजांना मदत केली होती. तेव्हापासून भारतातील ब्रिटीश राजवटीचे सर्वात इमानदार आधारस्तंभ जर कोणी असतील तर ते हे संस्थानिकच होते. इंग्रजांनी भारतांत फुट पाडण्यासाठी या संस्थानांचा वेळोवेळी पुढे उपयोगही केला होता. यापाम्वेभूमिवर गृहयंत्रणे म्हणून स्वातंत्र्यावेळी सरदारांनी या संस्थानाकाचे जे विलीनीकरण केले व भारत भौगोलीक व राजकीय दृष्ट्या अखंड बनवला त्यांच्या या कार्यामुळे ते महान ठरतात. इंग्लंड मधील पहिल्या गोलमेल परिषदेच्या वेळी संस्थाने व ब्रिटीश हिंदुस्थान यांचे संघराज्य करावे असे ठरले होते पण पुढे संस्थानिकांनीच संघराज्य कल्पना अमान्य केली कारण त्यांना आपले सर्वभौमत्व व अस्तित्व संपण्याची भीती वाटत होती. दुस-या महायुद्धाच्या संक्रमण काळात सरदारांच्या काँग्रेसने ब्रिटीशांना चलेनाच सांगितल्यावर संस्थानिकांची स्थिती काय आसा प्रश्न निर्माण झाला. काँग्रेसला संस्थानी प्रगबद्दल आपुलकी तर संस्थानांकाबद्दल आकास होता. संस्थानी प्रगने जबाबदार शासनपद्धती साठी आंदोलने तीव्र केली होती. ब्रिटीशांनी संस्थानिकांसाठी चेंबर ऑफ प्रिन्सेस नावाची निर्माण केलेली संस्था अकार्यक्षम बनली होती.

०३ जून १९४७ रोजी इंग्लंडच्या बादशाहाने पत्रक काढून त्यात १२ ते १९४६ ची संस्थान विसयक योजना बदलणार नाही असे सांगितले होते. याचा अर्थ कॅबिनेट मिशन योजने नंतर जरी मॉन्टेबॅटन योजना आली तरी संस्थानाच्या विषयी योजना होती तशीच ती राहिली. बादशहा आणि संस्थानिकांमध्ये दुवा म्हणून कार्य करणारे पोलिटोबल डिपार्टमेंट हे खाते आता उरणार नव्हते पण त्याचे काम उरणार होते. त्याकामासाठी क्लोईसरांश लोर्ड मॉन्टेबॅटन यांनी १३ जून १९४७ मध्ये राणा बाल्मजन स्टेट्स डिपार्टमेंट स्थापन केले. २७ जून ला गंभीरपद्धत पापेजा हे खाते स्थापन करून त्याचे प्रमुख अधिकारी सरदार पटेलाना नेमण्यात आले व सेक्रेटरी म्हणून व्ही.पी. मेनन यांनी नियुक्ती केली होती. भारतीय संस्थांनापैकी बल्लोच संस्थाने ही हिंदू राज्यकर्त्यांचीच होती. गांधीभार, गोपाळ, प्रताप

Principal
Mahavidyalaya

हेद्राबाद ही मुस्लीम राज्यकर्त्यांची होती. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून ब्रिटीश अधिराज्य संवून हिंदी संस्थानिक स्वतंत्र व सार्वभौम होणार होते. पाच - सहा संस्थाने सोडलीतर बाकी संस्थानांना सार्वभौमत्व व स्वातंत्र्य म्हणजे अर्थशून्य वाटा होते. संस्थानी प्रजेला भारताइतके स्वातंत्र्याचे व सार्वभौमत्वाचे हक्क पिळाले पाहिजेत ही सरदार पटेल यांची धमकी होती. तशीचली संस्थानी प्रजा परिषदेची ही मागणी होती. सरदारांनी स्टेट्स डिपार्टमेंट निर्माण करून मंत्रालयाच्या मार्फत सामीलनामा, जेसेथे करार घटना परिषदेतील प्रतिनिधीत्व, संस्थानी संघाची निर्मिती, संस्थानाचे भू, वृक्ष असे वर्गीकरण व शेवटी विलीनीकरण करण्याचे मसुदे तयार केले. याकामी प्रेरणा सरदारांची तर धारणा मंत्रालयाची होती. संस्थानिकात सरदारा विषयी दरास असला तरी संस्थाना विषयी त्यांना आगुलकी होती, जिवाळा होते त्यांनी संस्थानिकांना प्रेमाणे, मानाने व सहानुभूतीने वागविले त्यांच्या योगक्षेमाची व्यवस्था केली होती. भारतीय संस्कृतीच्या औदायांचे व सहृदयतेचे प्रतिबिंब सरदारांच्या वृत्तीत दिसून येते.

०५ जुलै १९४७ रोजी स्टेट्स डिपार्टमेंट जन्माला आले त्याच दिवशी पत्रक काढून सरदारांनी संस्थानिक विषयक भारत सरकारचे धोरण जाहिर केले होते त्यात त्यांनी हिंदी डॉमिनियन मध्ये संरक्षण, परराष्ट्र कारभार आणि दळणवळण या विषयांपुरते सामिल व्हावे असे कळविले. त्यांनी याबाबत धोरण जाहिर करताना म्हंटले 'आमचे राज्य संस्थानी राज्यावर सत्ता चालविणार नाही सत्ता चालवलीच तर तो परस्परांच्या हिताच्या करता व कल्याणा करता आहे तसे नकेल्यास अराजक व गोंधळ निर्माणाची शक्यता असल्याचे सांगितले' व सहकार्यांचे अवाहन केले होते. या वितंतीत एक धमकी होती, ती संस्थानातील उत्कंडीत प्रजेने काही गडबड केल्यास भारतसरकार ती धोपळ शकनार नाही आणि संघ राज्यात सामिल होण्याबाबत सरकारच्या अटी १५ ऑगस्ट नंतर कडक होतील. संस्थानी जनतेला जबाबदार सरकार पाहिजे आहे. त्यांच्या उद्रेकाला संस्थानांना बळी पडावे लागेल असे सरदारांनी सांगून पुढे इशारा दिला की जर माझा सल्ला ऐकला नाही तर जनतेने फेकून दिल्यावर तुम्हाला दिल्लीला माझ्याकडे यावे लागेल. त्यावेळेस तुम्हाला मला मदत करणे शक्य होणार नाही, कारण संरक्षणाची जबाबदारी बाह्य अक्रमाणाची आहे, जनतेने उठाव केल्यास नव्हे. हा एक प्रकारे संस्थानांना त्यांनी गर्भीत इशाराच दिला होता.

२५ जुलैला प्रिन्सेस चेंबरच्या लॉर्ड मोंटबॅटन यांच्या अध्यक्षते खालील संस्थानि परिषदेत जेसेथे करार ऐवजी राजे लोकांना तीन विषयांपुरता सामिल होण्याचा प्रस्ताव दिला व वाटचालीसाठी संस्थानी कमिटी, घटना परिषद व वाटाघाट कमिटी एकत्र बसून एक आढवाड्यात सामीलकीकरनाचा मसुदा तयार करावा असे ठरले. त्याला अनुसरून संस्थानिकांचे प्रतिनिधी घटना परिषदेत सामिल झाले मात्र काश्मिर, हेद्राबाद आणि जुनागढ वगळता सर्व संस्थाने १५ ऑगस्ट १९४७ पुर्वी तीन विषयांपुरती भारतात सामिल झाली. पुढे संस्थानिकांच्या ०७ युनियन झाल्या व नंतर ती भारतात सामिल झाली १८ एप्रिलला संस्थानी प्रजा परिषदेतील भाषणत नेहरुंनी सांगितले की, 'जी संस्थाने घटना परिषदेत येणार नाहीत ती विरोधक राज्ये माणण्यात येतील.' १९४७ मध्ये ब्रिटीश सत्तानिघुन जाताना संस्थानिक आपले संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचे मनसुबे रचत होते. त्यांचे म्हणणे ब्रिटीशांचे सार्वभौमत्व हे भारताकडे हस्तांतरित होऊ शकत नाही त्यात पंतप्रधान क्लेमेंट अटली यांनी २० फेब्रुवारी १९४७ ला सांगितले 'ब्रिटनच्या राजाचे सरकार सार्वभौमत्वामुळे प्राप्त होणारे आपले कोणतेही अधिकार व कर्तव्ये ब्रिटीश हिंदुस्थानातील कोणत्याही सरकारच्या व्याधीन करू इच्छित नाही.' त्यामुळे ब्रिटीश सत्ता गेल्यावर आपण स्वतंत्र होऊ असा दावा अनेक संस्थानांनी केला होता. ११ जुनला सर पी.पी. अय्यर यांनी त्रावणकोर तर १२ जुनला निझामाने हेद्राबाद संस्थान स्वतंत्र राज्य असेल असे जाहिर केले. हिंदी स्वातंत्र्याची नांका संस्थानी खडकावर फुटणार असे भय दाखविले जाऊ लागले. हीच वेळ सरदार यांच्या करांटीची होती, त्यांनी हे प्रश्न योग्य मार्गाने सोडविले व नौका अबाधीत ठेवली.

सामिलनाम्याच्या नव्याकरारांवर स्वाक्षरी फेल्यास उत्पन्नाच्या प्रमानात निवृत्ती वेतन, जमीन व खाजगी मालमत्ता व कांही सवलती देण्यास सरदार तयार होते. ती संस्थानीकांनी संधी नाकारताच माझे ऐकणार नसालतर

Principal

Shreshwar Mahavidyalaya

Amnolga

परिणामांचो जबाबदारी सरकारची असणार नाही असे सरदारांनी सांगुन रात्री १० पर्यंतचा वेळ संस्थानिकास देण्यात आला होता. मेमन साहेबांनी सामिलनाम्याचा मसुदा तयार करून पाकौटाद्वारे सर्व संस्थानिकांकडे पाठवून, तुमच्या संस्थानाची भारत सरकार काळजी करते आहे. संस्थानास समस्या निर्माण होऊ देणार नाही मात्र करारनाम्यावर स्वाक्षरी केली नाही तर सरकारला संस्थानी प्रशासनाचा ताबा घ्यावा लागेल हे स्पष्ट केले. सरकारच्या या धोरणाचा परिणाम स्वरूप अनेक संस्थानिकांनी सामिल नाम्यावर स्वाक्ष.या केल्या होत्या.

नागपुर येथील छत्तीसगडच्या १५ संस्थानिकांची बैठक बोलऊन सरदारांनी त्यांना शेजारील मध्यप्रांतांत समाविष्ट होण्याचा सल्ला दिला, याच बरोबर ओरिसा प्रांताचा वृतांत ऐकवला. केवळ दोन तासात ही १५ संस्थाने सरदारांच्या समक्ष सामील नाम्यावर स्वाक्षरी करून विलीन झाली. सरदार पटेलाला भूमिकेवर वृत्तपत्रातून टिका होऊ लागली. गांधी, नेहरु, मॉंटबॅटन यांच्याकडे दबावा विरोधात तक्रारी करू लागली, मात्र ०७ जानेवारी १९४८ रोजी संस्थानिकांच्या परिषदेत मॉंटबॅटन यांनी सरदारांच्या धोरणाचे समर्थन केले होते.

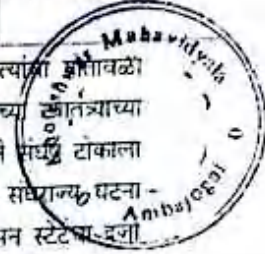
काठीयावाड प्रांतात अ वर्गीय १४, ब वर्गीय १७ व अन्य १९१ अशी २२२ संस्थाने होती, या सर्व संस्थानांचे एकत्रित संयुक्त राज्य बनवण्याची सरदारांची योजना होती, त्यासाठी १८ कलमी समिलनामा तयार करून दि.१५ जानेवारी १९४८ ला सरदारांनी सर्व संस्थानिकांशी गुजराती मधुन संवाद साधला व संयुक्त राज्य स्थापन करण्याची विनंती केली. त्यानंतर मेमन यांनी याबाबत त्यांचे उद्बोधन करून फायदे व संभाव्य धोके दर्शवून दिले. परिणाम स्वरूप १५ फेब्रुवारी १९४८ ला सरदारांच्या कल्पनेतील या काठेयावाड संयुक्त राज्याचे अस्तित्व अंमलात आले. केवळ एक महिन्यात आपले परंपरागत राजेपद व सिंहासनाचा संस्थानिकांनी त्याग केला होता. त्रावणकोर चे दिवाण सर सी.पी. यांची समजूत वॉर्डसरों यांनी घातली व महाराजांची स्वाक्षरी सामिल नाम्यावर घेतली. जोधपूर, जैसलमेर व बिकानेर ही पाक सिमला लागून असलेली संस्थाने पाकिस्थानच्या जीनांकडे आकर्षित होती मात्र मॉंटबॅटन व मेमन यांनी महाराजा हनवसिंग यांना दिल्लीला बोलाऊन कर्तव्याची जाण करून दिली व पुढे ही राज्ये भारतात सामील झाली. याच पध्दतीने भोपाळ देश आणि इंदौर चे राजे यांनी स्वतंत्र्याची घोषणा करून ही पुढे सरदारांच्या कार्य प्रभावापुढे व मॉंटबॅटनच्या प्रयत्नाअंती सामिल नाम्यावर स्वाक्षरी केली होती.

हैद्राबाद, कश्मिर, जुनागड, काठीयावाड अशी पाच राज्ये वगळता १५ ऑगस्ट पूर्वी संस्थानांविलीनीकरण प्रक्रिया पूर्णत्वास नेली होती. मॉंटबॅटन १५ ऑगस्टच्या भाषणात म्हणले होते, 'सरदारांनी संस्थानिकांना ज्या पध्दतीने हाताळले तीच गोष्ट आमच्या विलीनीकरणाच्या धोरणास यशप्रद ठरली.' संस्थानिकांना समजून चुकलेकी आपल्याला हिंदी राजकारणात स्थाई, योग्य न्याय देणारी शाक्ती ही सरदार होय. सरदारांची ख्याती भारताचे लोहपुरुष म्हणून असली तरी ते सर्व संस्थानिकास अत्यंत आदराने वागवीत त्यामुळे ते संस्थानिकात प्रिय व विश्वासु होते. या सामिल नाम्यात विकानेर महाराज शार्दुलसिंग व पटियाला नरेश सर यादवेंद्र सिंग यांनी पुढाकार घेतला होता. मॉंटबॅटनच्या विधाना वरून अपनास सरदारांच्या कार्याची महती लक्षात येते.

जुनागड संस्थानाच्या नवाबांना पाकिस्तानात जावयाचे होते व तसा जीना बरोबर करार ही केला होता. मात्र हिंदु प्रजेची मागणी व इच्छा विरुद्ध पाकने दि. २३ सप्टेंबर चा भारतला कळविले की जुनागड पाकिस्तानात सामिल झाले आहे व जुनागडमध्ये लष्कर पाठवत आहे अशी माहिती मिळाल्याने सरदारांच्या सल्याने दि. १७ सप्टेंबरला भारतीय सैन्य जुनागडमध्ये पाठविण्यात आले. मंगरोळ व बावीयावाड भारतीय लष्कराने ताब्यात घेतले कारण ते भारतीय होते. नवाब परस्थिती पाहून पाकिस्तानात पळाला व शेवटी जुनागड जनतेचे सर्वमत घेऊन भारतात सामील करण्यात आले.

हैद्राबादच्या आराफजाही वंशातील सर्व निजाम युद्धे हारण्यात आणि त्याच बरोबर तह जिंकण्यात अपयश होते. निजामांच्या इतिहासाकडे बघितलेतर असे दिसते की त्यांनी कुठेच लढाई जिंकली नाही, जेव्हा लढाई जिंकली तेव्हा हात जोडत आपले राज्य टिकविले. संस्थान विस्ताराने प्रचंड, साधन सामुग्रीने समृद्ध आणि नागरिकांचे सुख साधणारे होते. **Khoisakwar** **AMBALSAI**

भारताच्या मध्यभागी होते. निजाम पौर उस्मान अली स्वःताला इंग्रजा बरोबरचा समजत आसे त्यांच्या इस्तंबुलपर्यंत पोचलेला होता. इंग्रजांचा मित्र आणि भारतीय जनतेचा, राजनेत्यांचा दुष्मन होता. त्याच्या लालसेने व हिंदू प्रजेच्या देशाने यावेळेस उच्च पातळी गाडली होती. हैद्राबादत प्रजेच्या आंदोलनाने गेलेला होता. हैद्राबामध्ये ८५% हिंदू होते व १५ % मुसलमानांच्या हाती राज्य होते. निजामाने संघटनेची परिषदेत प्रतिनिधी न पाठवता १५ ऑगस्ट पासून सावंभौम हैद्राबाद स्थापन होऊन त्यास डोमिनीअन स्टेटचा दर्जा मिळावा असा आग्रह भरला. स्वःताच्या खर्चासाठी त्याने रजाकार या संघटनेचा, पोलोटीकल एजंटचा, सैन्यभरतीचा, आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा, शेवटी अनेक करार बदलण्याचा असे अनेक प्रयोग करून पाहिले. अनेक करारातील शब्दप्रयोग सरदारांनी अमान्य करून निजामास कळविले की, व-हाडसह सर्व प्रश्न तुम्ही लोकांच्या मतदानावर सोडवा, त्यांच्या निकाल आम्ही मानू, पण निजामाने हा प्रस्तावही विलीनीकरणा बाबत फेटाळला. निजाम पाकीस्तानात जाण्याची भीती वाटू लागल्याने मेमन साहेबांनी जेसेथे कराराचा दुसरा मसुदा सादर करताच सरदारांनी तो मान्य केला होता, मॉटवॅटन यांनी मध्यस्थी करून अनेक शिष्ट मंडळे व अनेक विलीनीकरणा बाबत मसुदे तयार केले मात्र निजाम प्रत्येक वेळी नविन मागणी करत होता. शेवटी निजामाने २९ नोव्हेंबर १९४७ ला जुन्या करारावर स्वाक्षरी केली. सरदारांनी हा करारनामा घटना परिषदेस सादर करून वर्षभर तरी शांतता मिळेल ही आशा व्यक्त केली मात्र ती निष्फळ ठरली.

२९ फेब्रुवारीला दिल्लीतील ब्रॅटकीत सरदार अध्यक्ष होते. त्यांच्या समोर रजाकारांचे पाटे ठेवण्यात आले व रजाकार हैद्राबाद बरोबरच मद्रास, मुंबई व मध्य प्रदेशातही उपद्रव देत आहे. रजाकार व कम्युनिष्ट यांच्या लुटीचे सत्र, धार्मिक उन्माद, निजामाची युध्दखोर धोरणे यावर चर्चा केली होती. कर्तम रजवीच्या घोषणा व अत्याचारानंतर सरदारांनी निजामाचे मंत्री लायक अली यांनी रागाऊन सांगितले की, 'सत्ता फोटे आहे हे तुम्हांलाच मला ठाऊक आहे. हैद्राबादच्या घाटाघाटीचे भाग्य अखेर कोणाच्या हाती असले पाहिजे हे ठाऊक असले पाहिजे.' पण विलीनीकरणाने निजामाचा शहानपणा व रजाकारांचे उद्यमी धोरण आडवे येत होते युध्दाच्या तयारीत असलेल्या निजावर साी राजगोपालाचारी हे गव्हर्नर जनरल झाल्यानंतर अंकुश लावण्याचे प्रयत्न झाले. निजामाने शस्त्र खरेदी व सैन्य भरती केली व प्रजेवरील अत्याचारात वाढ केली. तेव्हा ०९ सप्टेंबरला भारत सरकारने सैन्य कारवाईचा निर्णय घेतला व १३ सप्टेंबर ला ०३ मागांनी निजामावर सैन्य चाल केली. निजामाने मंत्रीमंडळातील काही मंत्र्यांनी बोलनी चालू ठेवावी असे वाटत असताना सरदारांनी स्वारी एक दिवसही लांबवता कामा नये असा हुकूम सोडला. शेवटी ऑपरेशन पोलो, (पोलीस कारवाई) केली. या केलेल्या कारवाईत संस्थानी प्रजेने प्रचंड प्रतिसाद दिला व निजाम १७ सप्टेंबर ला शरण आला व विलीनीकरण करारावर स्वाक्षरी केली. निजामा बरोबर रजाकार, कम्युनिष्ट यांचाही सरदारांनी प्रश्न सोडवला.

काश्मिरचे राजा हरिसींग यांचे संस्थान ही असेच मोठे होते तेथे ८०% मुस्लीम प्रजा व २०% हिंदू होते राजा हरिसींगची स्वतंत्र भूमिका, जिना यांचा त्रास, काश्मिरी प्रजा परिषदेचे नेते शेख अब्दुल्ला यांची भूमिका व नेहरेंची प्रश्न हाताळण्याची पध्दत यामुळे वेतागुन सरदार यांना तृप्ती पाकीस्तानात सामील झालात तरी चालेल असे उद्गार काढले होते. पाकिस्तानने टोळीवाल्यांच्या वेशात काश्मिरवर आक्रमण करताच राजा हरिसींग व त्यांचे मंत्री दिवाण मेहरचंद महाजन यांनी भारताकडे मदतीची याचना केल. तेव्हा मंगन व सरदार यांनी विलीनीकरणाचा मसुदा तयार करून आधी त्यांची स्वाक्षरी घेतली व नंतर भारतीय सैन्यदल हवाई मार्गे श्रीनगरला पोहचवले व काश्मिर वाचवले. सरदारांनी नेहरेंना या प्रश्नी पाकिस्तानला बोलणी करण्यास पासून रोखले होते. सरदार पटेल व सरदार वलदेवसिंग यांनी वेळेवर लक्ष घालून पाकसैन्या पासून काश्मिर बाचविले होते.

सरदारांनी संस्थानांचे भारतात विलीनीकरण केले म्हणजे लॉर्ड डलहौसी प्रमाणे निपुत्रांक राजांची इतक वडी करून नष्ट केले असे नाही. खांटे आगोप लाऊन खलसा केली असे नाही, तर सामोपचाराने लहान लहान राजांना

एकत्रित करून त्यांचे राज्य निर्मितीची कल्पना सरदारांनी ओरीसात आणली. भारतात विहीन त्यांची संस्थाने २१६ होती ज्याची लोकसंख्या १ कोटी ९१ लक्ष होती. मध्ययुगीन घेतलेली संस्थाने ६९ लक्ष २५ हजार होती तर संघराज्ये २७५ संस्थाने असून लोकसंख्या ३ कोटी ४७ लक्ष होती. यंदा संस्थाने फक्त वल्लभभाई पटेलंच्या सत्यास अनुकूल होऊन विलीन झाली. भारतातील संस्थानांचे तीन शतकांचे संपलीकरण करण्यात आले. यात २१६ संस्थानांचे शेजारच्या प्रांतात विलीनीकरण झाले ३१० संस्थानांचे राज्य बनवण्या आली. प्रत्येकाशी नवनवे करार करण्यात आले व शेवटी भारतीय राज्यघटना मान्य असल्याचे निवडून घेण्यात आले.

विलीनीकरण समयी सरदारांनी या संस्थानास सांगितले होते भारत सरकारचा तुमच्यावर स्यामिल्य गाजवावयाचे नाही पण तुमच्या प्रजेची उन्नती करण्या करिता तुम्ही लोकशाही राज्यपद्धती सुरू करा. त्याकरीता घटना परिषदा भरवा, निवडणुका घ्या, संस्थानी कारभार व भारतीय राज्यकारभार यांची पातळी एक असुद्या. संस्थानांचे लहान लहान जलाशय मोठ्या सागरात विलीन झालेले पाहण्याचे सरदारांचे स्वप्न होते ते त्यांनी साध्य केले. स्वातंत्र्य मिळाले तेंव्हा देश फाळणोला सामोरा गेला होता, निर्वासितांचा प्रश्न मोठा होता, हिंसाचार चा परिस्थितीत संस्थानिक वेगळे राहून नव्याने मिळालेल्या स्वातंत्र्याला नजर लाऊ इच्छित होते, अशावेळी सरदार ठाम राहिले, संस्थाने विलीनीकरणासाठी कठोर भुमीका घेतली. त्यांच्या कार्यामुळेच आज भारतदेश एक होऊ शकला. घटना समितीत त्यांनी केवळ तनख्याची किंमत देऊन घडवलेली ही रक्त बिहीन क्रांती होती. याबाबत गांधीजो पटेलाना म्हणतात, 'सियासत की समस्या इतनी जटील थी जिसे तूमही हल कर सकते थे' यावरून तत्कालीन मंत्रिमंडळातील सरदार हे एक व्यक्तीमत्व होते ज्यांनी कठोर व योग्य भुमिका घेऊन हा जटील प्रश्न सोडवला. गोवाराज्यावर सैनिकी हल्ला करण्यासाठी पटेल तयार होते मात्र नेहरु तयार नव्हते म्हणून गोवा मुक्ती १९६१ पर्यंत लांबली.

निकष :-

१. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सर्वात मोठा प्रश्न संस्थान विलीनीकरणाचा तो पटेलानी उत्तम रितीने सोडवला.
२. भारतीस भुमीचे ऐक्यातील अडथळा दुर करून देश विघातक शक्तीची त्यांनी ओळख करून दिली व त्यावर यशस्वी मातही केली.
३. संस्थानांच्या ऐकीकरणात रक्त आणि लोह या नितीचा वापर करून परिस्थिती हाताळली त्यामुळे लंडन टाईम्स या वृत्तपत्राने त्यांना भारताचा बिस्मार्क ही पदवी बहाल केली.
४. जुनागढ, हैद्राबाद संस्थानांच्या विलीनीकरणात त्यांनी धार्मिक संघर्षाचे स्वरूप त्यास प्राप्त होऊ न देता हा प्रश्न योग्य पध्दतीने सोडविण्यात आला.
५. विलीनीकरणातही संस्थानिकांचा सन्मान, व संपत्तीचे त्यांनी रक्षण करण्याचे आश्वासन दिले व पुढे खाजगी संपत्तीस संरक्षण देऊन तनखे बहाल केले.
६. संस्थानांचे विलीनीकरण करून भारतीय संघराज्याचे अखंडत्व व लोकशाहीचे दृढीकरण सरदारांनी घडवून आणले.
७. भारतीय सावधमत्त्व व राष्ट्रीयता जपण्यासाठी त्यांनी कठोर भुमीका घेतली व पुढी राज्यकर्त्यांसाठी या भूमिकेचा सिक्कीम, गोवा व अन्य संस्थानांच्य विलीनीकरणात ही भुमीका मार्गदर्शक ठरली.
८. सरदारांची विलीनीकरण प्रसंगी भुमीका ही कठोर, वस्तुनिष्ठ व नैतिकतेच्या स्वरुपाची असल्यामुळे विलीनीकरणाचा प्रश्न सोडवण्यास गती प्राप्त झाली होती.
९. भारताचे तुकडे होण्याचा व देशाची एकताता बीघडवण्याचा शत्रुराष्ट्रांचा धोका विलीनीकरणात सरदारांनी नष्ट केला. हे कठीण कार्य पूर्ण करण्यास सरदार हे समर्थ नेते होते.

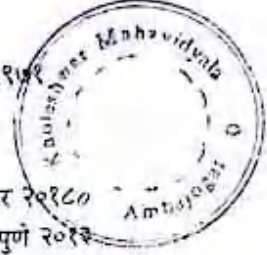
Principal

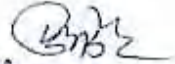
**Cholshwar Mahavidyalay
 AMBAJOGAI**

संदर्भ :-

१. वैद्य प्रभाकर, वल्लभभाई पटेल, अभिनव प्रकाशन, दादर मुंबई, १९७७
२. देवगिरीकर व्य.र. वल्लभभाई पटेल चरित्र व काळ, भारत ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, ऑक्टो.१९७१
३. जावळे अमर, क्रांतीपर्व, लक्ष्मी पब्लीकेशन, कोल्हापुर, २०१८
४. रोडे सोमनाथ, मराठवाड्याचा इतिहास, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जुन २०११
५. शुक्ल सौरभ, आखंडतेचे मूर्तरूप, सा. विवेक, हिंदुस्तान प्रकाशन संस्था, मुंबई, २५ नोव्हेंबर २०१८
६. दातार भगवान (अनु.), सरदार वल्लभभाई पटेल, भारताचा पोलादी पुरुष, रोहण प्रकाशन, पुणे २०१३
७. धारुकर दिलीप, मुक्तीसंग्रामाचे विकृतीकरण, सा. विवेक, हिंदुस्तान प्रकाशन संस्था, मुंबई, १४ ऑक्टो. २०१२
८. देवेंद्र स्वरूप (संपा.), कश्मिर जनमत संग्रहपर पटेल-नेहरु पत्रव्यवहार, सा. मंथन, दिनदयाळ शोध संस्थान, नवि दिल्ली, ऑक्टो. १९९१
९. सातभाई श्रीनिवास, आधुनिक भारताचा इतिहास, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जानेवारी २०१४
१०. भालेराव निशिकांत (संपा.), समग्र अनंत भालेराव, खंड-२, दर्पण प्रतिष्ठाण नांदेड, मे २०११
११. भावे श्री.मा. (संपा.), सा. नवभारत, प्रशापाठशाळा मंडळ, वाई, एप्रिल २०११
१२. (संपा.), द.लोकसत्ता, औरंगाबाद, गुरुवार ०१ नोव्हेंबर २०१८, पृ.क्र.७

Principal
Kholshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 86

INDIAN NATIONAL CONGRESS & MAHARASHTRA

Guest Editor :

Dr. R.K. Datir

Principal,

S.M.B.S.T. College, Sangamner

Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Dr. T. B. Rajdeo

Prof. N. S. Dhone

Prof. S. K. Dorge

Prof. S. A. Thitame

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in
UGC Approved Journal
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Principal
Kholashwar Mahavidyalay,
AMBAJOGAI

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal
 Impact Factor (SJIF) - 6.261, (IJI) - 3.452(2015), (SJIF) 0.676(2015)
 Special Issue 86 - Indian National Congress and Maharashtra
 Utd. Approved Journal

E-ISSN - 2348-7143
 P-ISSN - 2348-7143
 January-2019

Impact Factor - 6.261

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue - 86

INDIAN NATIONAL CONGRESS AND MAHARASHTRA

Guest Editor :

Dr. B. K. Datt

Principal,

S.M.D.S.T. College, Sangamner

Editorial Board of the Issue:

Dr. T. B. Rajdeo

Prof. N. S. Dhone

Prof. S. K. Dorge

Prof. S. A. Thitane

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Somwane, Director, Swatidhan International Publications, Yeola, Nashik
 Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net

Principal
Dr. Dhanraj T. Dhangar
AMBAJOGAI

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Nature of the Historical material for the study of early phase of Indian National Congress	Professor Bindu Paranjape	05
2	Role of Tilak in Indian National Congress	Dr. Sudini Waghmare	08
3	The Congress Party and Peasant Movements in Maharashtra with Special Reference of Muleti Satyagrah: A Critical Study	Dr. Anmol Vidyasagar	14
4	A review on the Contributions of the Indian National Congress in Social Reforms in India	Dr. B.K. Shep	19
5	The Indian National Congress - 133 years political journey	Dr. Hemlata Rathod	23
6	Contribution of Tilak in Indian National Congress Second Session 1905 To 1920 Formation of Indian National Congress	Mr. Udhay Kudase	26
7	समाधान चक्रवर्त	डॉ. गुरुश मिश्र	30
8	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि महिला	प्र. अर्चना बच्छाव	33
9	स्वातंत्र्यपूर्वी काळातील राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्यकर्ते	प्र. नामदेव दोणे	38
10	द्वितीय नेशनल काँग्रेस आणि महाराष्ट्र (राष्ट्रीय सभा आणि महाराष्ट्र)	डॉ. शिबक मजरेव	41
11	अर्जुनदास पाय आणि काँग्रेस	डॉ. भारती नयपर	45
12	काळातील समाजवादीय राष्ट्रीय मतेचे अभियेक्षण(१८९५)	डॉ. एन. रम्युडाले	49
13	राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेत महाराष्ट्रातील पूर्वसूची संस्थांचे योगदान	डॉ. उत्तम पटारे	53
14	राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये लोकमान्य टिळकाचे योगदान	डॉ. नाथा मोकाटे	58
15	द्वितीय राज्यपद्धती व राष्ट्रीय काँग्रेसची भूमिका	डॉ. नंदकुमार जायस	62
16	राष्ट्रीयता पूर्विकाय महाराष्ट्रीय संस्था	Dr. Raghunath Shelke	65
17	राष्ट्रीय काँग्रेस आणि नवाबी मुलापत्रद संघ	डॉ. संतोष कदम	69
18	महाराष्ट्रा माफी आणि काँग्रेस	डॉ. बी. पी. मानेराव	72
19	महाराष्ट्रीय काँग्रेस आणि चळवळीचा विकास	डॉ. के. एम. शंभारे	76
20	कर्मवीर नील निवडक प्रमुख	डॉ. पूरण फडतरे	79
21	राष्ट्रीय काँग्रेसचे कामगार काळातील योगदान	डी. बी. डी. ठपवले	84
22	राष्ट्रीय काँग्रेसचे महाराष्ट्रातील जीवनचरित्र	डॉ. मीना माळे	89
23	राष्ट्रीय काँग्रेसचे महाराष्ट्रातील योगदान	डॉ. दिगंबर मोनवणे	96
24	राष्ट्रीय काँग्रेस आणि मुलापत्र संस्थांचा विकास	डॉ. शंभरादाम मडुळकर	96
25	राष्ट्रीय काँग्रेसचा तर्क विज्ञान प्रदान करण्यात डॉ. एम. ए. ए. च. नामदार अभियेक्षण	डॉ. गुरुद देवर्गी	100
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील समाजवाद संघाचा योगदान	डॉ. शर. डॉ. देरे	105
27	राष्ट्रीय चळवळ आणि महाकाळ काळगट	डॉ. गुरुद देवर्गी	108
28	महाकाळवादी महाराष्ट्रातील समाजवादी संस्थांचा योगदान	डॉ. मानना पोळ	112
29	राष्ट्रीय काँग्रेस आणि कामगार चळवळ	Dr. Kiran Sanapatrian Jadhav	118
30	राष्ट्रीय सभा (काँग्रेस) व स्वतंत्रता यांचा संबंध महाराष्ट्रातील विविध	डॉ. शिबक मजरेव	121
31	राष्ट्रीय सभांनी स्थापना व दीर्घ	डॉ. शिबक मजरेव	121
32	राष्ट्रीय सभांनी पोळीचा काळगट (१८८५-१९०५)	डॉ. शिबक मजरेव	121

राष्ट्रीय कांग्रेस की नवी दिशा प्रदान करणारे इ.स. १९२०चे नागपूर अधिवेशन

डा. सुमन्त आश्विन देवशी
इतिहास विभाग प्रमुख
मालेशिया महाविद्यालय, अयोध्या
ई मेल: dr.devasihma@gmail.com

— દાહની માતૃત્વશાહી સત્વેપામૃત ખામ્મ મુક્ત લ્હાવો મળૂન ખામ્મીય ર્વાનંજાયો મલ્લલ ખામ્મીય મલ્લેય
મલ્લેય મલ્લેયના મેનુસ્ત્રાલ્હાલી લોકલ ની મલ્લલ દાહલી ચા મલ્લલેય નામ લ્હાવોમાલ્હામલ્લેય ખામ્મીય મલ્લ
ચામ્મ લ્હામ્મ ની માલ્લલેય ર્વાનંજાયો મલ્લલ લી અમ્મીય મલ્લલ લીલી.

[illegible]

या सभेनेचा उद्देश अखिल अधिदेवियन हयूम यांच्या मंदीतून कल्पना रुपांत पावल्यामुळे ते उत्कृष्टतात नर दादाभाई नौरोजी व फिमेल मेमो यानी राष्ट्रीय सर्वांनी याच्यावरून संगणन केले होते. कोसिस पंडितले अभिवेशन आयोजन करण्याचे श्रेय अखिल हयुमात्र ज्ञान अगले तरी १८८० च्या दशकात एवढे राष्ट्रीय पातळीवरील सभेत स्थापन करण्याची कल्पना सुन्दराथ बॅनर्जी, मोतागामन निपळूणकर यांचा मत भेदून होती 'इंदियन नर' पत्रां संगणक सुंदराथ से यांनी राष्ट्रस्था भरण्याचे योजना लक्षातून मांडले होती. विद्यामनी स्थापन झालेल्या इंदियन नेशनल युनियनचे अभिवेशन पुणे येथे डिसेंबर १८८५ ला होऊन आले याचे अध्यक्ष गंगारुप उमेशचंद्र बॅनर्जी हे होते. अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी भारतीयमध्ये मित्रत्वाचे वर्त निर्माण करणे, लोकमतभले पूर्वज्ञ नष्ट करणे, राष्ट्रीय एकतेची भावना जोषायला, ज्वलंत प्रश्नाबाबत शिक्षित वर्गांनी मत नोंद करणे, लोकहितसाठी धुकील कार्यानी दिशा ठरवणे हे उद्दिष्ट सांगत ठेवले होते. अशा या राष्ट्रीय काँग्रेसने प्रजेच्या मुक्तपून हुक्माने संस्थान करणे, राष्ट्रविचार सभागृहपून वैचारिक संघने करीत नवी करणे, राज्यकर्त्या व जनता यांचा गरिब दुखा म्हणून राजकार्याकडे निकटने गाढ करणे, अभिवेशनां मधून दुसरे पेड लक्ष्मणसार कार्याक्रम आखणे या लेजने दर वर्षी तसेच प्रायोगिक स्वस्यात अभिवेशने देशाच्या विविध शहरात आयोजीत करण्यात आली होती. या अभिवेशनामधून प्रत्येक प्रांताचे प्रतिनिधी एकत्र येत व भारतीय जनतेच्या व संघर्षाच्या बाबत विचार निमार्श करत ठराव घाति करीत व उपक्रमांची अंमलबजावणी तशीच होतार दफती मागणी मांडत असत. याच पर्वीत नागपुर चे १९२० मधील अभिवेशन अनेक अभिनौरीदार नेवे

महत्वाचे असे होते. अतर्गत पुढाऱ्यातील विरोध प्रदर्शन आणि राष्ट्रीय लढ्यास नवी दिशा देणारे हे अधिवेशन होते.

असहकारितेच्या कार्यक्रमावर अखेरची चर्चा होऊन त्याचा निर्णय नागपूर काँग्रेसमध्ये कायद्याचा सभागृह या काँग्रेसला आलेल्या प्रतिनिधींनी संख्या प्रचंड होती. या काँग्रेसपूर्वी हिंद्या नगर इत्यादी प्रतिनिधी काँग्रेसला जाईल असा इतर राहिले नव्हते. १४५८२ प्रतिनिधी या काँग्रेसला उपस्थित होते. त्यापैकी १०५० मुसलमान व १६३ स्त्रिया होत्या. सालेमचे मि.मौ. विजयगणपतानाथ हे या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. क. बेजवूड, मि. हॉलफर्ड नाईट आणि मि. बिनस्पूर हे इंग्लंडच्या लेबर पार्टीचे प्रतिनिधी म्हणून काँग्रेसला हजेर होते.

नागपूर काँग्रेसचे अध्यक्ष मि.सौ.विजयगणपतानाथ हे केवळ पंजाब प्रकरण आणि खिन्नपणाच्या अन्याय बाबतीत चळवळ करावयाची एवढाच असहकारितेच्या चळवळीचा हेतू असला तरी या मताने होते. उद्दिष्टांत "स्वराज्याचाही" समावेश करण्यात आला पाहिजे असे मि. विजयगणपतानाथ यांचे म्हणणे होते. न. गांधींनी त्यांचे ही सूचना ताबडतोब मान्य केली. रौलेट अॅक्ट, खिन्नपणाच्या अन्याय व पंजाबचे अन्याय या बाबतीत सत्याग्रह, निःशस्त्र प्रतिकार किंवा असहकार या मार्गाने आपले ध्येय साधून घ्यावे याबाबत संपूर्ण एकता आत्मविश्वास उत्पन्न होईल. ट्रान्सवॉल व चंपारण्य यांच्या बाबतीत हाच अनुभव आला आहे. याप्रमाणे एकदा आत्मविश्वास निर्माण झाल्यावर राष्ट्र एवढ्यावरच थांबून राहणार नाही अशी मि. विजयगणपतानाथ यांची नकसुद विचारसरणी होती. नागपूर येथे गांधींना एका गोष्टीची अनुकूलता होती. मि. विजयगणपतानाथ हे असहकारितेच्या बाबतीत मिळमिळून असले तरी त्यांनी निष्प्रतिकार बुद्धीने गांधींशी सहकार्य केले.

देशबंधू दाम हे पूर्व बंगाल व आसाम मधून २५० प्रतिनिधींच्या तुफंडीसह नागपूर काँग्रेसला आले होते. या सर्व प्रतिनिधींचा जातायेताचा खर्च त्यांनी सोसला. कलकत्त्यात जे सफल झाले ते नागपूरला निष्फळ ठरवण्या करिता त्यांनी आपल्या खिशातले ३६००० रु. खर्च केले होते. देशबंधू दाम यांचे लोक व त्यांचे जिणे यावू जितेंद्रनाथ बॅनर्जी यांची मंडळी यांच्यात एक लहानशी झटापटही झाली. महाराष्ट्राचा विरोधही काही कमी तोंड नव्हता किंवा कमी संघर्षात नव्हता. क. बेजवूड, मि. बिनस्पूर व मि. हॉलफर्ड नाईट हे विषयनिषामक नडळ्याच्या मधोमध उ.स्थित होते. क. बेजवूड यांनी असहकारितेविरुद्ध सर्व बुद्धिसामर्थ्य खर्च घेतले पण त्याच बाबतीत उपयोग झाला नाही. खादीचे कलम अधिक सक्तीचे करण्यात आले, असहकारितेच्या उपायाला पुन पाठिंबा देण्यात आला, राजकीय चळवळ करताना सनदशीर मार्गाने अवलंबून व विरोध सामान्यांशी अनलेंडला मध्य या बाबतीत काँग्रेसने जाहीर केलेल्या निष्ठेचे उच्चाटन होईल अशा प्रकारचा फेरफार काँग्रेसच्या ध्येयात करण्यात आला. या फेरफाराचा सरकारने अमाच अर्थ लावला. ह्या अधिवेशनात गांधींचा वैयक्तिक विजय झाला. काँग्रेसचे मूळ संस्थापक व पुढारी चर्च जुने लोक मागे पडले. "इतक्या अधिकार काहीने मोलणारा पुराण शोध व तां कोटून आला" असे ते आप्पाचार्यांक होऊन स्वतःस व एकमेकांना विनाश लागले. "पाल व शोध व तां कोटून आला" असे ते आप्पाचार्यांक होऊन स्वतःस व एकमेकांना विनाश लागले. "पाल व शोध व तां कोटून आला" असे ते आप्पाचार्यांक होऊन स्वतःस व एकमेकांना विनाश लागले. "पाल व शोध व तां कोटून आला" असे ते आप्पाचार्यांक होऊन स्वतःस व एकमेकांना विनाश लागले.

नागपूरला कलकत्त्यापेक्षाही महात्मा गांधींना अधिक पाठिंबा मिळाला. शास्त्र, नवलेखे व जेथे गांधींचा दख्ख बघण्यात आला तो उपयुक्त गांधीजींनी मान्य केलेल्याच नागपूर काँग्रेसच्या चर्चा प्रमाणाने पुढाऱ्यांपैकी प. मोतीलाल नेहरू हे त्यांना मदतीला लागू देण्यास तय झाले. देशबंधू दाम यांनी मांडाय व त्याला लक्षात घेवून यांनी त्याला दुजोरा दिल्या.

नागपूरला कलकत्त्यापेक्षाही महात्मा गांधींना अधिक पाठिंबा मिळाला. शास्त्र, नवलेखे व जेथे गांधींचा दख्ख बघण्यात आला तो उपयुक्त गांधीजींनी मान्य केलेल्याच नागपूर काँग्रेसच्या चर्चा प्रमाणाने पुढाऱ्यांपैकी प. मोतीलाल नेहरू हे त्यांना मदतीला लागू देण्यास तय झाले. देशबंधू दाम यांनी मांडाय व त्याला लक्षात घेवून यांनी त्याला दुजोरा दिल्या.

या ठरावाच्या बाजूने होते. अगहकारांच्या इतर उपायप्रमाणे गांधीजींचा हा ठरावही स्वरूपाचा होता. आपल्या ठरावावरील उपसूचनेला गांधीजी सामान्यतः पाहण्या देत राहिले. चटकदार उपसूचना कोणी मुचविली तर गोठ्यात आनंदाने ते विद्या स्वीकार करताना पदव्यांपासून ते कसबंदीपर्यंत अगहकारांच्या सर्व धोरणं त्यांच्या ठरावाच्या बाबतच्या ठरावाच्या तब्येत, नैसर्गिक, मानवी, पुनर् पुष्टि देण्यात आली. ज्यापाच्यांनी परदेशी व्यापारी सत्तेवर बहिष्कार घालला, पुनः विणण्याच्या भद्रास उन्तेजन द्यावे, राष्ट्रीय चळवळ चालवण्यासाठी लोकांनी परमपरायणता घ्यावी. काँग्रेसने 'इंडियन नॅशनल युनियन' ची संघटना करावी, 'ऑल इंडिया रिजल्टिंग सोशियल फोर्स' स्थापन करवा. नव्या काँग्रेसला नवे प्रतिनिधी निवडून आले होते त्यांनी आपल्या कोणत्या गांधीवादी प्रत्येक अशी त्यांना विनंती करावी, कोणत्याही प्रकारची राजकीय सेवा करण्याबद्दल या संघातून निवृत्त व पोलिस, लष्करी, शिपाई आणि जनता यांच्यात चाललेल्या मल्लोखाद्वारे कोणत्याही प्रकारचा आहं सरकारी नोकरीतल्या लोकांनी राष्ट्रीय चळवळीला मदत करावी. देशातील इतर लोकांनी त्यांनी प्रत्येक प्रमाणिकपणाने वागावे, निर्भयपणे व उग्रपणे राजकीय सेवांना त्यांनी हजार गहावे, बर्ग गांधीया या ठराव अंतर्भाव करण्यात आला होता. हिंसाचूली सध्या लोकांच्याकडे भावनांनी बांध होण्यास विरोध असे असहकाराचे पुढच्या इतर कार्यक्रमासाठी विरोधी आहे हे लक्षात ठेवून या ठरावान शब्दात व दृष्टे अहिंसावृत्ति पाळण्यात यावी, या तत्वावर विशेष भर देण्यात आला असे देशातील सर्व सार्वजनिक मंडळे सरकारशी अहिंसामय असहकार करण्याच्या व लोकांनी परमपरायणता पूर्ण राहिल्या करणाऱ्या चळवळीमार्फत द्यावे अशी या ठरावान शब्दात विनंती केली. या चळवळीच्या चालवण्यात हिंदुस्थानातून सध्या गांधीवादी इंग्लंडमध्ये व इतर देशांत प्रसार करणाऱ्यांची आवश्यकता आहे ही गोष्ट मान्य करण्यात आली, तरी इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध होणारे साप्ताहिक 'इंडिया' पत्र बंद करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. आयरलंडच्या उदात्ततेत या दिवस उपवास करून प्राणार्पण केलेल्या आयरलंडच्या नॅक्स्लीनोद्वारे आदर व्यक्त करण्यात आला.

हिंसामय होणाने कां होईना पण आयरलंडने नालविलेल्या चिकाटीचे युद्ध व मिलन काँग्रेसच्या गांधीवादी चळवळीत चालविलेल्या चळवळी पाहून हिंदुस्थानही अशा प्रकारचा उग्र व्यवसाय चालवण्यात येईल. पण हा लढा अहिंसेच्या पायावर उभारण्यात आला. क. वेङ्कट हे गांधी या विषयनियामक मंडळाच्या सभेस हजर होते व त्यांना भाषण करणाऱ्यासही परवानगी देण्यात आली होती. अगहकारांच्या माध्यमांवरून त्यांनी सावधगिरीची गंभीर सूचनाही केली होती. "तुमचा कंजार फेका इंग्लंडातील तुमच्या मित्रांची परिस्थिती तुम्ही यामुळे विकट करून सोडाल" असे ते म्हणाले. "तुमच्या चळवळीच्या कार्यात तुम्हाला अडथळा येईल. पोलिस तुमच्या मागे लागेल. मजुरांनी एकनिष्ठ राहू असे प्रतिज्ञेवर बसलेल्या महत्वा करीत असतात, ते अगहकारांच्या चळवळीत काम करू शकणार नाहीत. विचार कार्यक्रमात तुम्ही हात घालत राहावे" अशा चळवळीच्या स्वतःने ते पंचम मिनिट घेतले होते. चळवळीचे भरलेले त्यांचे परदर्शक स्फटिकमय अंतःकरण व त्यांचे शुद्ध प्रेम हे त्यांचे भाषणाने प्रगट होत होते. वेङ्कट हे आपले भाषण संपवून खाली बसतात व बसतात तोच त्यांच्या भाषणाच्या उत्तर देणार एक स्वर ऐक आला व पांच मिनिटात त्याने या भाषणातील सर्व आशेपांना उल्लेख दिली.

"हिंदुस्थानाचा आम्हाला कोणी मित्र नाही. या बाबतीत कोणीही आपला पैगमज करून घेऊ नये. आमचा उदार आमच्याच क्षात आहे. आमचा भविष्यकात आमचीच उज्ज्वल तेंवळा पाहिजे. जिवा आमचे न्याय काळ्या फायला पाहिजे. आम्हाला या गोष्टीची प्रतिनी आलेली आहे. आणि म्हणूनच या कार्यक्रमात आम्ही हात घालत आहो. हिंदी राजकारणात पोलिस हा कांही नवीन घटक नाही. आम्ही त्याला शाळा उपडली, त्याच्याकडून आम्ही जो प्रत्येक तयारी जमा केला, तो आम्ही त्याच्याकडून घेतलो आहे. गेल्या १५ वर्षांचा आमचा असा अनुभव आहे. बकीलांना राजांना त्यांचे हे खरे आहे, आणि हे असे आहे म्हणूनच त्यांनी आपल्या सगळ्या सत्ता त्यांच्याकडे आणून घेतली आहे.

मज आहे. आम्ही अगत्यात प्रवेश करीत आहो. हे आम्हाला माहीत आहे. स्वातंत्र्याची पूर्ण वाटचालची असल्यास या गुलामागिरीच्या अगत्यातूनच गेलं पाहिजे हे आम्हाला माहित आहे. माझीसुद्धा असा अर्थच आहे. आम्हाला पोचविताले अशी आम्हाला आशा आहे." अशा प्रकारची विचारणी या काँग्रेसच्या अधिवेशनात विचार विवाद रावत केले होते.

ब्रिटीशवाद्यांच्या दृष्टीनेल वाद व गणावली या नागूर काँग्रेसमध्ये एक महत्त्वाचा विषय होत व असल्या हिजाबवाद्यांच्या दृष्टीने मायावा व्यवहार करणाऱ्या राज्याची आपली स्वतः ही काँग्रेस घडवते तर ती गोष्ट पूर्णपणे समर्थनीय ठरेल, असे नागूरच्या दृष्टीने मत होते. हे हिजाबवाद्यांच्या दृष्टीने असा जीवनाचा झगडा लढविणे हा मनुष्याचा हक्कच आहे म्हणून मतदान करणाऱ्या व्यवहारात काँग्रेसला जेवढे देण्यात आले. धान्याच्या निर्यातीचा निषेध करण्यात आला. त्या राज्याचे पुढीलचाल सुरुवात अली व चौकशी करून या विचारांकरिता त्यांना तुरुंगात ठेवण्यात आले. त्यातूनही काँग्रेसला काढून घ्यायचे असे अली राजव, दिल्ली व इतर प्रांतात सरकारने कारवाईकेल्या दडपणानेलेले काँग्रेसी घडवून घ्यायचे असा सरकारचा त्या दृष्टीनेल घेयाने तोड द्यावे व आत्मकष्ट सहन करण्यास तयार असवे अशी विनंती करण्यात आली. जे. बी. जी. हॉर्नमन ह्यांना अदृष्टाने हिंदुस्थानात घेण्यास परवानगी देण्यात आली. मदीं सुरुवात जेवढे काळ हॉर्नमन ह्यांच्या बद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यात आली. ईश काँग्रेसी व तिच्या शिरावाही दृष्टीनेल काँग्रेसला आला. हिंदुस्थानचा गुलामी व नामदायी वाईवाजण्या काळीस हाच शिरावाहीच उजवाळ केले. संवसारिकद मुसलमानांनी केलेल्या दगावपदुदग त्यांचे अधून मान्यपाने आले. पुढच्या व काँग्रेसच्या निर्वाहीला त्यांच्याने उत्तेजन देऊ नये अशी विनंती करण्यात आली. मोठे शिवाज व देशी वैदुष्य हे पुढच्या हेन दगावचे विषय होते. नागूर काँग्रेसच्या घटनेमधूनने विचार करण्यात आला. काँग्रेसच्या घटनेतून काय काय घडलेल्या व त्याच्या मागील स्वातंत्र्यसंग्रामातून करणे हा काँग्रेसचा उद्देश असल्याचे जाहीर करण्यात आले. परावर जतरचना या दत्तावर काँग्रेसच्या राज्याची पुनर्रचना करण्यात आली. काँग्रेसच्या कुठ्या अधिवेशनाने १० दिवस विधानसभेच्या काँग्रेसी सभा सुरुवाती असेल एक महत्त्वाचा राज करणारा असा अर्थही काँग्रेसी जेवढे सभासद असतील तिथेच विषय विधानसभे काँग्रेसी असेल असे ठरविण्यात आले. अर्थही काँग्रेसी सभासदांची संख्या ३५० पर्यंत वाढविण्यात आली. विद्यमान, खजानदार व अर्थही ह्यांच्याने अर्थही काँग्रेसीमधून निवडलेल्या १५ सभासदांची एक काँग्रेस काँग्रेसी नेमण्याचे ठरले. त्या घटनेनेल हा एक काँग्रेस अगून काँग्रेसच्या दैनंदिन कामाच्या दृष्टीने काँग्रेसच्या घटनेत ह्यामुळे काँग्रेस घडून आली. व काँग्रेस ही काँग्रेस काम करणारी राष्ट्रीय संघटनात्मक संस्था बनली. पुर्व आर्थिक व दक्षिण आर्थिक घटनेत ही काँग्रेसवाल्यांनी आपल्या हक्काच्या संरक्षणापदुदल यातविनाच्या लढ्याला पाठिंबा देण्यात आला. पुर्व आर्थिकवाही हिंदी लोकांनी मूळ केलेल्या अर्थकारणाच्या बदलाच्या घांगारात समर्थ देण्यात आली. व काँग्रेसी दगाव हिंदुस्थानला देशील हिंदी गतिवाशांना मदत करण्याचा काँग्रेस असूनच आहे. याबद्दल देशीली गतिवासे करण्यात आली. प्रांतीय, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्वातंत्र्या घटनेचे चिंतन या अधिवेशनात होऊन जेवढे शब्द गोल करण्यात आले होते.

एका अधीने नागूरचे हे काँग्रेसचे अधिवेशन राष्ट्रीय प्रवाहात नवी दिशा देणारे होते. त्या काँग्रेसीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व विचारांचा सर्वदूर प्रभाव या अधिवेशनाने निर्माण झाला होता. त्याच अधीने काँग्रेसी राष्ट्रीय काँग्रेसचा नेता म्हणून भारतरा या अधिवेशनाने ओळख निर्माण करून दिले होते.

निष्कर्ष :

१. नागूर काँग्रेसने अनन्याचारी अगत्यागिरीने तत्त्व शिरावाल्यामुळे जमलेले स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्यपाने आले. निर्भयपणा या गुणाची वाढ झाली.
२. नागूर काँग्रेसने पारित केलेल्या ठरावानुसार पुर्व पद्धतीची काँग्रेसमधून काढून घ्यायची स्वातंत्र्याच्या मार्गात राष्ट्रीय पातळी उपटायाने पुर्व पद्धती

१. या अधिवेशनाची अध्यक्षता महाराष्ट्राचा माजी माजी मंत्री श्री. नरसिंगराव गोखले यांनी सादर केली. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
२. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
३. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
४. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
५. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
६. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
७. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
८. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
९. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.
१०. या अधिवेशनात १००० पुरुषांचा व २००० स्त्रियांचा सहभाग होता.

संदर्भ :

१. काँग्रेसचा इतिहास, विनोय आवली, प.प्र.काँग्रेस कचेरी, पुणे-१९३६
२. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
३. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
४. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
५. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
६. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
७. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
८. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
९. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६
१०. जे.डी. शिंदे, काँग्रेसचा इतिहास, खंड ३, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निवेदन नर मुंबई-१९८६

Principal
 Kholeshwar Mahavidyalaya
 AMBAJOGAI

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL ASSOCIATION

RESEARCH JOURNAL

UGC Approved Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

VOL. (101)

January 2019 Special Issue-02

राष्ट्रीय इतिहास नीति आयोग

राष्ट्रमाता जिजाऊ मों साहेब

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Prof. Gangane R.V.
Assit. Prof. Dept. of History,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

Dr. M.S. Kamble
Assit. Prof. Dept. of History,
Vasant Mahavidalaya , Kaij, Dist. Beed

SWATIDHAN PUBLICATION

Visit to - www.researchjourney.net

Principal

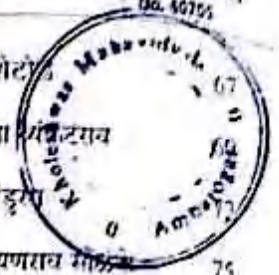
Maheshwar Mahavidyalaya

28. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात महिलांचे योगदान
29. क्रांतिकारी महिला - डॉ. के.एन. लक्ष्मी संहल
30. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात डॉ. अर्जुनदेव यांच्या कार्याचा अभ्यास
31. यादवकालीन स्त्री जीवन आणि संत जनाबाईंचे अर्थ
32. शोभाबाई मावळकर यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान
33. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील महत्त्वपूर्ण महिला क्रांतिकारक
34. महात्मा ज्येष्ठा यांचे खोबरेल नेतृत्व
35. 19 व्या शतकातील बहुजन समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न
क्रांतिकारी विचाराने मांडणारी स्त्री ताराबाई शिंदे
36. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान
37. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातील स्त्रियांचे कार्य
38. समाजसुधारक सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य
- ✓ 39. चिन्मय मधेच्या इतिहासातील पहिल्या स्त्री
शेतकरी नेत्या - कॉ. गोदावरीताई परळकर
40. स्वराज्य द्वित रक्षण करणारी महाराणी ज्येष्ठाबाई

- प्रा. डॉ. साईनाथ शेटे 67
- प्रा. सी. शिंदे अनिता शेटे 68
- डॉ. गवार रामचंद्र पांडुरंग 69
- प्रा. डॉ. चंद्रभूज नारायणराव मोहरे 75
- प्रा. शिल्पा शेटे 78
- प्रा. वंदे धनराज वैजनाथ 80
- प्रा. डॉ. कृष्णा मालकर 83
- डॉ. एस. डी. सावंत 85
- कुरिल मिनाक्षी पुनगचंद 89
- प्रा. यमभाऊ देवराव काशीद 92
- प्रा. डॉ. युलिसिस एकनाथ भालेराव 95
- डॉ. मुकुंद अरविंद देवर्षी 97
- प्रा. डॉ. क्षिप्रामागर वी. गम. 109

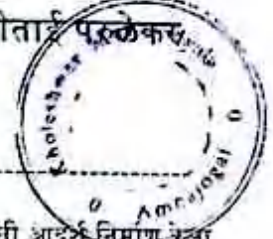
Principal
Maheshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

किसान सभेच्या इतिहासातील पहिल्या स्त्री शेतकरी नेत्या - कॉ.गोदावरीतार्ड परळेकर

डॉ. मुकुंद अरविंद देवर्षी

इतिहास विभाग प्रमुख, खोनेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

आधुनिक भारताच्या इतिहासात ज्या कर्तृत्वाने श्रियांनी आपल्या विचारांनी आणि प्रत्यक्ष कृतींनी आदर्श निमाणे केले त्या नम्रपीत व्यक्ती चरित्रांपैकी एक घेरक चरित्र म्हणजे गोदावरीतार्ड परळेकर ह्या होत. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यनंतर कानसडात आपल्या कार्याने महाराष्ट्राच्याच नव्हेतर देशाच्या इतिहासात एक कायदेतज्ञ, संघटक, आदिवासींच्या हक्कांसाठी लढणारे नेतृत्व, आपल्या आंदोलनांनी शासकांना प्रथांची दखल घ्यायला लावणारे आग्रही किमान सभेचे नेतृत्व, वंचितांना न्याय मिळवून देण्यासाठी वंदीवानांचे जीवन जगणाऱ्या लढाऊ नेत्या, साहित्यिक अथवा बहुआयामी व्यक्तीमत्व हे गोदावरीतार्ड परळेकर ह्या होत्या. विद्यार्थी दशेपासून त्यांनी ब्रिटीश विरोधी आंदोलनात उडी घेतली ती मृत्यूपर्यंत शोषित, वंचितांच्या हक्कासाठी संघर्ष करणारे हे नेतृत्व होते. संघर्षाचे अनुभव त्यांनी "जेव्हा माणूस जागा होतो," आदिवासी विद्रोह, वंदीवानांची आठ वर्षां आदी पुस्तकांतून मांडली आहेत. त्यांना 1972 ला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला. या पुस्तकांचे इंग्रजी, जपानी भाषेत भाषांतरे झालेली आहेत. त्यांच्या कार्याबद्दल त्यांना नेहरू अवॉर्ड, सोव्हिएत भूमी पुरस्कार, लोकमान्य टिळक पुरस्कार, नावित्रीवाई फुले पुरस्कार प्रदान करण्यात आले होते. यांच्या कार्याचा आढावा घेताना, त्यांनी 1940 ते 50 च्या दशकाने जमीन भाडेकरू कायदा चळवळ, 1950 च्या भाडेकरू कायदाच्या अंमल बजावणीसाठी संघर्ष, जमीन मानकी, कडेवाजगीपणा आणि सावकारी विरुद्ध आंदोलन, 1950-60 दशकातील गवत कापणी, मजुरीदर आंदोलने, आदिवासी स्वायत्तता आंदोलने, 1970 ते 1990 च्या काळातील वनजमीन हस्तांतरण आणि नवि मागणी आंदोलने, चिकू शेती किमान मजुरी आंदोलने, वन जमीन हस्तांतर आंदोलने, आणीबाणी काळातील 1975-77 मधील व नंतर केनेना संघर्ष, किमान नऊदागनादीना 1977 मधील संघर्ष, इहानू आंदोलने 1978-82, विकास प्रश्न आंदोलने, कुपोषण आंदोलने, जमीन, पाणी आणि मूलभूत हक्कांसाठी त्यांचा संघर्ष, राजकीय प्रतिनिधीत्वासाठी त्यांची चळवळ, या आंदोलनातून या नमाजाच्या उन्नतीसाठी त्यांची भूमिका लक्षात घेते. हजारो वर्षांपासून श्रियांनी शेती क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतात 1986 ला ऑल इंडीया किसान सभेच्या गोदावरी परळेकर अध्यक्षा बनल्या. त्या त्यांनी शेती व्यवस्थेच्या क्षेत्राने केलेल्या कामामुळे, स्वातंत्र्यसेनानी म्हणजे पुरुष व्यक्ती अशा कल्पनेपेक्षा या स्वातंत्र्य चळवळीत गुंतलेल्या महिला नेतृत्वाचा ही विचार समकालीन इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर करावयास पाहिजे.

पन्नीय राजवटीच्या आगमनाने व त्यांच्या प्रशासकीय धोरणांमुळे भारतीय कृषी व्यवस्था अमुलाग्र बदलून गेली. शेती आधारीत भारतीय अर्थ व्यवस्था ढासळली. ब्रिटीशांच्या नव्या भू-धोरणामुळे नवे नवे वर्ग समाजात आस्तित्वात आले. शेती आणि कुटीरंग्रोग मोडकळीस आले, भारतीय शेतकरी दारीद्र्यात व संकटाच्या जाळ्यात ओदला गेला. याचा परिणाम शेतकरी भ्रमनोपात बंड व उठावाच्या दिशेने जाऊ लागला. 1855-56 मध्ये संथाळांना उठाव, 1857 च्या उठावातील शेतकरी सहभाग, 1860 मधील तीळ उत्पादकांचे बंड, मारवाडी व गुजराती सावकारांच्या विरोधात बंडे यांच्या परिणामातून पंजाबात भूमी हस्तांतरण कायदा 1900 मध्ये पारित झाला, 1885 मध्ये स्थापन झालेली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची भूमिका योग्य नव्हती. काँग्रेस आपल्या प्रारंभीच्या काळात ब्रिटीश साम्राज्यवादी आणि भारतीय मध्यमवर्ग ह्याने मर्यादित मिश्रण अगम्याने पिडीत शेतकऱ्यांची वाजू उचलून धरील अशी अगोक्षा नव्हती. याचाच परिणामस्वरूप डाव्या पक्षाच्या नेतृत्वात 11 एप्रिल 1936 रोजी लखनौत आश्रित भारतीय किसान सभेची स्थापना झाली होती. या किमान सभेचे महाराष्ट्रातील कार्य 1942 पासून कॉ.शासनात परळेकर व कॉ.गोदावरीतार्ड परळेकर यांनी मुरु नेले होते. या उभयतांपैकी गोदावरीतार्ड कार्यावर प्रस्तुत लेखाने प्रकाश टाकला जाणार आहे.

पुण्यातील मुख्यस्थ कुटुंबाने गोदावरी गोखले यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील लक्ष्मणराव गोखले मकील होते. गोदावरीतार्ड अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र हे विषय घेऊन पुण्यातील पार्लेगन महाविद्यालयातून पदवीधर झाल्या. पुढे कायद्याची पदवी घाय करून महाराष्ट्रातील प्रथम महिला पदवीधर होण्याचा मान प्राप्त केला होता. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातील वादळामध्ये राष्ट्रप्रमाण भागवलेली तरुण पीढी विविध विचार वर्गांनी अभ्यासगट चालवत होती. गोदावरीतार्ड ह्याही यांना आपला नव्हत्या. याच्या 25 व्या वर्षी त्यांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात मर्यादित, चळवळीत उडी घेतली, परंपरी त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. ब्रिटीश विचार व कार्यामुळे घरातून त्यांच्याशी प्रत्येक संघर्ष होऊपात आले.

गोदावरीतार्डनी आपल्या कार्याचा प्रवाहून करताना जागतिक समाज या संस्थेचा आग्रह घेऊन कार्यवाहीमुळे त्या या संस्थेच्या पहिल्या महिला अर्चीव संपादक झाल्या. संघर्ष त्यांनी घेता आणाय त्यांच्याशी त्यांचा संपर्क

पुढे १९४६ ला गयत कापणी व जंगलातील आढे तोंडणीच्या मादी मजूरी करून जमीनदादांशी मंत्रप होऊन गंगे ज्ञान त्यातही यथ प्राप्त होऊन किमान सभेच्या कॉॅंग्रेस सरकारने मागण्या मान्य केल्या मात्र निदनेल्या काँग्रेस आणि बाणी जाति करून फिनात सभेच्या नेत्यांना व २०० आदिवासींना अटक केली. ठाणे जिन्ह्यातील प्रिन्सिपल क्लोथिंग मॅगझीन मय यशस्वी ज्ञाने ब्रिटीश नाजर प्रमुखाय बोलावूनही हा गंग मोडला नाही. शेवटी मुख्यमंत्र्यांनी क्लोथिंग मॅगझीन मय यांचे वकालत करवले.

स्वातंत्र्यानंतरही आदिवासींची होणारी उपेक्षा राहून न होऊन गोदाताईंनी दुरुगुनांदा आदिवासींच्या हक्कासाठी लढा आरंभला होता. गोदाताईंनी संयुक्त महाराष्ट्र आणि नगर हनेमी मुक्ती संघामात भाग घेतला होता. दमन गंगेच्या, दक्षिणेतील वारगेव भागात 35 गावांत त्यांनी आदिवासींचा सशस्त्रसंगर्भ उभारला होता व पोर्तुगीजांच्या ताब्यातून तो भाग मुक्त केला.

कांतिनिहू नाना पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली इहणू येथे 13 मे अ.भा.किमान गंगेचे अधिवेशन 19 ते 22 मे 1955 ला झाले. यामध्ये कसेल त्याची जमिन ही भागणी करण्यात आली. 1900 पासून अनिग्रहित फॉर्मल प्लॉट कमिशनाने शेतकऱ्यांच्या नावे जमिनी करण्यासाठी गोदाताईंनी संघर्ष केला. गोदाताई व किमान गंगेच्या या आंदोलनापुढील या आदिवासी पद्धतीत अनेक शेतकऱ्यांच्या नावावर कसणारी जमीन केली होती. पतीच्या 1965 मधील निधनानंतर कांदी कालावधीत पुन्हा त्यांनी किमान गंगेच्या कागास सुरुवात केली. त्यांनी आदिवासी मध्ये जनजातृती बदलून विविध म्यगज्य संस्थामध्ये आदिवासींना प्रतिनिधी म्हणून नियुक्त आणले. 1986 च्या पाटण येथील किमान गंगेच्या मुवर्ण मद्रोत्तमधी अधिवेशनात त्या अध्यक्षाम्हणून निवडल्या गेल्या. हे पद भूषणान्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या. त्या किमान चळवळ वाढण्यासाठी पुढे अनेक वर्ष देशभर फिरल्या होत्या म्हणून त्यांना भारताच्या इतिहासातील पहिल्या शेतकरी नेत्या असे प्रा. देवणे सज्जराव संबोधतात. त्यांचे आगुष्य शोधित-बंनितांना हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी जसे संघटनात्मक कार्य या ठाणे जिन्हात उभारले तसेच या आंदोलनाला जागृतीत घडामोडीच्या वैचारीक पटलावर मुद्धा त्यांनी जोर दिनी होती. कां.गोदुताई परळेकरांचा या आंदोलक नेत्याचा अंत 8 ऑगस्ट 1996 रोजी झाला. त्यांच्या संघटनात्मक कार्याची नोंद महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासात ठळकपणे घेतली गेली.

निष्कर्ष :

1. सामाज्यवादी ब्रिटीश शासकांना तसेच स्थानिक शोषण कर्त्यांना आव्हान देऊन त्यांनी आदिवासींच्या इतिहासीन शोषणाचे वर्णन आणल्या साहित्यातून केले आहे.
2. गोदाताई परळेकर यांनी संघर्षाचा बसा चिंताधी दशेपासून तो अंता पर्यंत जपला. त्यांनी जमिन, जंगले, पाणी आणि बेतन व इतर समस्यांवर संघर्ष केला.
3. ब्रिटीश विरोधी चळवळीत स्वातंत्र्याचा मार्ग हा कामगार वर्गाचा संघटन व शेतकरी संघटित करून चालावा या मतावर त्यांचे संघटनात्मक कार्य चालू होते.
4. महाराष्ट्र किमान गंगेच्या कार्यातून वारली आदिवासी जमातीत इहणू, पालघर, तलागरी, आदि भागात अनिद जमीनदारी प्रथां विरुद्ध संघर्ष आरंभला व त्यांना जमीनदारी अनिष्ट प्रथेतून मुक्तीसाठी मार्ग दाखवला.
5. संघटनात्मक कार्य व आंदोलने या पार्श्वभूमीवर त्यांना 8 वर्षे वंदीवास पत्करावा लागला होता.
6. त्यांनी आदिवासींच्या विकासासाठी शैक्षणिक संस्था, आदिवासी प्रगती मंडळ, आदिवासी प्रगती परिषद यांनी स्थापना केली.
7. त्यांच्या अनुभव कथनांवर आधारीत आदिवासी जीवन दर्शविणारे, 'बॅव्हा माणूस जागा होतो' या दाहक बान्तर दर्शवणाऱ्या पुस्तकाम साहित्य अकादमीचा 1972 ला पुरस्कार मिळाला होता. राशिबाब 'आदिवासी विद्रोह : संघर्ष करणाऱ्या शेतकऱ्यांची कथा, वंदिवासाची आठ वर्ष' हे पुस्तके म्हणजे त्यांच्या कार्याची माहिती देणारे साधने आहेत.
8. कामगारांच्या शिक्षण प्रमारासाठी त्यांनी महत्वाची भूमिका पार पाडत गिरगाव ते परळ भागात त्यांनी वर्तमानपणे वाचण्यासाठी केंद्र सुरु केली होती. त्यांनी 11 ग्रंथालये व 10 वाचनालय भोपल चालवली होती.

संदर्भ :-

1. देवणे गंगेव, आधुनिक भारताच्या इतिहासातील पहिल्या स्त्री शेतकरी नेत्या कां.गोदुताई परळेकर, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, एप्रिल 2005, पुस्तक क्र. 165
2. परळेकर गोदावरी, बॅव्हा माणूस जागा होतो, गौड प्रकाशन, मुंबई, आठवी आवृत्ती, 2006.
3. देशपांडे आनंद, ठाणे तालुका तालुक्यातील गौरीआग (एम), रेंड प्लॅनफाईन, मुंबई, 18 एप्रिल 2012.
4. धवले अशोक, गौरीआग (एम) रिपोर्ट, जीवन अहवाल, 20 वी महाराष्ट्र राज्य परिषद, 18 एप्रिल 2012.
5. बदलगेकर गंगेव, गोदावरी परळेकर : ए लाईफ ऑफ एनिट्युडी, इंडियन वेगेन इतिहासी, 2012
6. गोदावरी परळेकर, <https://mr.wikipedia.org/s/3rl>.
7. गांधी अनुगृथा, स्मरणशक्ती रेंड गैमिनिस्ट, इंडियन वेगेन, इन इतिहासी, 22 मार्च 2017
8. घान याचिन, 1947 नंतर ठाणे जिन्हातील किमान गंगे आणि आदिवासी कंभी
9. गायल्येम, मुंबई
9. चडरकर संजय, गयलीन आचन महाराष्ट्रमाराकत, देवोतयगा, मुंबई

Principal

Principal

Principal

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

V I D Y A W A R T A

SPECIAL ISSUE January 2019

स्थानिक इतिहास लेखन

■ अतिथि संपादक ■

डॉ. इंद्रजित भाऊराव जाधव

प्राचार्य

बी.डी. काले महाविद्यालय घोडेगाव (पुणे)

डॉ. नाथा रामभाऊ मोकाटे

इतिहास विभाग प्रमुख

बी.डी. काले महाविद्यालय घोडेगाव (पुणे)

We the People

Students

Teachers

27

पर्यटनास चालना देणारा - अंबाजोगाई

या नगरीचा ऐतिहासिक वारसा

डॉ. मुकुंद अरविंद देवर्षी

इतिहास विभाग प्रमुख

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

*****

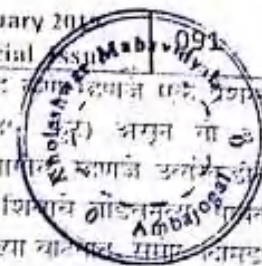
स्थानिक इतिहास हा इतिहासाचा महत्त्वाना प्रकार आहे. इतिहासाच्या अध्यायनात आपण अंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, प्रादेशिक स्तरावरचा इतिहास अभ्यासतो, मात्र आपल्या स्थानिक इतिहासचे अनेक पट, त्याचे अस्तित्व आपणास ज्ञात नसते. राजकीय आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या संपन्न असणारी अनेक शहरे महाराष्ट्रात आज संशोधनाच्या प्रतिक्षेत आहेत. स्थानिक इतिहासातील भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक अशी एखादी वैशिष्ट्यपूर्ण घटना ही राज्य तसेच राष्ट्रीय पातळीवरील इतिहासाचे एक कडी असते. अशा कडीचा अभ्यास विद्यार्थी, संशोधक अभ्यासकांनी केला पाहिजे. रेनियरच्या मताने, "स्थानिक इतिहास हा अशा पद्धतीने लिहीला पाहिजे की तो देशाच्या इतिहासामध्ये चपखलपणे बसला पाहिजे." आधुनिक काळात अस्मिनेच्या जाणिवेतून, पर्यटन उद्योगाला चालना म्हणून अथवा ग्रामपरंपरा, संस्कृती, वारसा जाणून घेण्याच्या दृष्टीने स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासास महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विविध समाजाचा इतिहास हा स्रोतही स्थानिक लेखनासाठी पूरक ठरतो. पुण्यातील काही समाजांची अशी माहिती संग्रहीत करून स्थानिक इतिहास लिहीला आहे उदा. नाईक (विश्वकर्मा) समाजाचा इतिहास, गावाचे काही स्थान, महात्म्य किंवा ग्राम महात्म्याद्वारे ही हा इतिहास दृष्टीगोचर होतो. यातील दंतकथा वगळता परिस्थितीजन्य पुराव्याद्वारे इतिहासाचा मागोवा घेतला तर, गावातील वाडे, गल्ली, पेडा, मंदिरे, मठ, मशिद, स्मारक, चरित्रनायक यांचा इतिहास जाणता येतो.

पुणे विद्यापीठातील राष्ट्रीय सेवा योजनाच्या स्वयंसेवकांनी दत्तक गावाचा इतिहास लिहीण्यास प्रयत्न केला, तर प्रकल्प यशोभागासाठी अनेक अभ्यासकांनी स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासास महत्त्व दिले असल्याने जाणवते. विद्यापीठाच्या निर्मितीतून त्या-त्या प्रदेशातील स्थानिक इतिहास सकलाने लिहणे व प्रसिद्ध करण्याचे काम आपण युरोपा प्रमाणे घ्यायला केले पाहिजे.

राज्य सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक वाग्या लाभलेले अंबाजोगाई शहर ही आता पराठवाइयाचे सांस्कृतिक राजधानी आहे. अंबाजोगाई ही पौराणिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्व प्राप्त झालेले प्राचीन नगरी, पराठवाइयाच्या आधुनिक इतिहासात या शहराचे उल्लेखनीय स्थान आहे. शक्तीपीठ म्हणून ओळख असलेल्या 'अंबा' या देवीच्या नावावरून या प्राचीन नगरास 'जयंतीपूर', 'अंबापूर', 'अंबावर्ग', 'आंबे', 'अंबाजोगाई' अशी विविध नावे प्राप्त झाली आहेत. चक्रधरांच्या 'लीला चरित्रात' या शहराचा उल्लेख खोलेनायकाच्या 'आंबेया' म्हणजे यादव सेनापती खोलेश्वर यांनी नगरी अंबा असा उल्लेख आहे. योगेश्वरी महात्म्यात जयंती नदी तीरावरील जयंतीनगर तर जयंतपाळ राजांनी नगरी असा उल्लेख येतो. अंबाजोगाईत प्राप्त विविध शिलालेखामधून अंबासमाधिष्ठित, आम्रपूर, अंबादेश इत्यादी ग्रामनाम दिलेले आढळते. हेच नाव हेमाद्रीच्या चतुर्वर्ग चिंतामणी, समरांगण सूत्रधार, अपराजितपृच्छा या ग्रंथातून येते. योगेश्वरी महात्म्य या ग्रंथानुसार येथे कितीतरी विख्यात सिद्ध गहतात यावरून हे शहर योगसिद्धीचे केंद्र असवे, आनंद भैरव, मुकुंदगज, नागनाथ, निदानंद, परमानंद, विमलनाथ, रेणुकनाथ, बुट्टेनाथ हे सिद्ध शैवागम मानणारे नागपंथी या शहरातील होत अशी ओळख धर्मग्रंथातून व त्यांच्या अंबाजोगाईतील समाधी स्थानांवरून सांगण्यात येते. या धर्मग्रंथापेक्षाही अंबाजोगाईचे प्राचीनत्व स्पष्टपणे दर्शवते ते येथील यादवपूर्व व यादवकालीन स्थापत्य लेणी व शिलालेखांच्या अवशेषांवरून.

खोलेश्वर हा सिंधव यादवाचा (शके ११३२ ते ११६९) उत्तमसेनापती होता. अंबाजोगाई हे त्याचे प्रशासकस्थान होते. यादव वंशाच्या असल्याने या

नागरीय राजनगरीचा सन्मान प्राप्त झाल्याचे दिसते 'विंती कीर्ती' या प्रस्तावना वर सक्तलेश्वर मंदीर, खोलेश्वर मंदीर, चौबारा गणेश मंदीर यातील शिल्पालेखातून त्याचे पराक्रम, नशेविल कळण्यास मदत होते. त्याने या शहरात अनेक मठ, बाराजपेठा, भर्मशाळा, मंदिर, अपनारे निर्माण केली होती. अंबाजोगाईच्या इतिहासाचा मातोश्री अरुणाच्या स्थापनाचा परिचय येथे करून देतो हा या लेखाचा उद्देश आहे.

जैन लेणी, मंदीर :

नगरीच्या पश्चिम दिशेला जयंती नदी विजाच्यावर ही लेणी जमीनीच्या सगळ्या खोदण्यात आली आहे. इ.स.१०६६ मध्ये राष्ट्रकूट शासक महामंडलेश्वर उदयादित्याच्या कळ्यात ही कोरली गेली. पाषाण अनुकूल नसल्याने अर्धवट किंवा निसर्गाच्या मान्यामुळे आज जिर्ण अवस्थेत आहे. या गुहामंदीराच्या पूर्व दिशेला एक सभामंडप आहे. याच्या तीन गर्भगृह आहेत या मंडपाला आभारगमादी अंगभूत खांबे खोदण्यात आले आहेत. या सभामंडपाच्या बाहेत एक ध्वज स्तंभाची गोळाकार रचना आहे पण आज स्तंभ उपाख्यान नाही सभामंडपाच्या मध्यभागी २३ चे तीर्थंकर पाचवनाथस्वामी यांची पद्मासनातील सिंह आसनावर विराजमान मूर्ती आहे. या मूर्ती भोवती दोन चवरी भरीणी आहेत. या लेणीत दोन खडगासनातील जैन प्रतिमा आहेत. याशिवाय पद्मासनातील तीर्थंकरांची मूर्ती आहे. गर्भगृहाच्या बाहेर छोदया स्वरूपात २४ तीर्थंकरांच्या प्रतिमा आहेत, या तीन ओळीत कोरलेल्या आहेत. याशिवाय ध्यानरत कपभट्टांची मूर्ती आहे. याशिवाय दोन इल्लीचे मुंदर रेखीव शिल्प या गुहामध्ये आहे.

जोगाईचे माहेर :

अंबाजोगाई शहराच्या पश्चिमकडे हा लेणी समुद्र आहे. जमिनीला समांतर अरुणाग खडक कोरून ही शैलगुहे निर्माण करण्यात आली आहेत. येथे असलेल्या शिल्पावरून ही शैव आणि जैन पंथीयांची कोरलेली शैलगुहे दिसतात. तथापि येथील शैलगुहे खडक व उतावरून बाहेत येणाऱ्या नाल्याचे पाणी वागुळे याची बरीच हानी झाली आहे जवळच जोगाईचेच माहेर म्हणून ओळखली जाणारी प्रसिद्ध लेणी आहे. येथेही जमिनीला समांतर अरुणाग खडक

वागुनन खण कोरले आहे. इ.स. १०६६ मध्ये सभामंडप (१२ फूट बाय १० फूट) असून तो स्तंभावर उभाकोरलेला आहे. मागील काळात उभ्या बिलीवर गणेश, सत्यमातुला शिवाचे गोडेनमूर्ती अशा आकाराच्या कोरल्या सागळ्या वाटण्या समोर त्यामुळे (३० बाय ३० फूट) आहे. त्याची मेषांघरी आता अर्ध राहून अधिक कोरलेली आहे. त्याच्या सभोवती जो प्रशस्त असा प्रशिक्षणापथ देवण्यात आला आहे तो उभा असून त्याच्या चांदी कोरण्यात चार इल्ली कोरण्यात आले आहेत. प्रत्येक इल्लीचा वेग २३ फूट व लांबी १२ फूट आहे. या लेणी विपर्यायी नंद जेम्स वर्जेस यांनी आपल्या रिपोर्ट ऑफ आर्किऑलॉजिकल सर्वे ऑफ वेस्टर्न इंडिया या ग्रंथात केली आहे.

नंदी मंडपाच्या समोर सभागृहात सभान्यासागळ्या खोलीमध्ये शंकराची मूर्ती होती. पण आता तिचा आकार न ओळखता येण्या इतका व्यन्न झाला आहे. लेण्याची दुरुवती चालू असताना १९८६ मध्ये मातोश्री दिगान्यात प्राप्त झालेल्या शिल्पालेखान या मूर्तीत 'भृगुनिनाथ' म्हटले आहे. अंबाजोगाईचा महामंडलेश्वर उदयादित्य याने शके १०६६ मध्ये या भृगुनिनाथ मंदिरास दिलेले दान या लेखान कोरलेले आहेत. दान दिलेली सर्व गावे अंबाजोगाई परिसरातले असून त्यात सेलूग्राम अंबाजोगाई पासून सुमारे ८ कि.मी. वर असलेले आजचे सेलू, कामारव्या (साधारण १० कि.मी वरील कामखेड, राडी (आजचे राडी), जवळग्राम (जवळगाव) आणि (आजचे कुंभेफळ) यांचा समावेश आहे.

वैष्णव लेणी :

एके काळी अंबाजोगाईतील सर्वात सुंदर लेणी असावे आज या लेण्याच्या सभागृहाचे अवशेष शिल्लक आहे. सभागृहाच्या मागील म्हणजे पूर्वाभिमुख भित्तीत वीरभद्र, दत्तात्रय, अष्टभुजादेवी, विष्णू, गरुड, बरह इत्यादी सुंदर मूर्तीने भग्नावशेष त्यांच्या अतिमहणायी वाट पाहत असलेल्या स्थितीत अजून तरी दिसतात. या लेण्यामधून एक नाला गेला आहे. उतावरून येणाऱ्या पाण्यामुळे ही लेणी पूर्ण झिजली आहेत या नाल्यावर निष्काळजीपणाने एक पूल बांधण्यात आला आहे. ज्यामुळे लेणी झाकली जाऊन तेथे पाण साचले आहे.

अंबाजोगाई परिसरात ०७ शिलालेख प्राप्त झाले. सकलेश्वर उत्खननात एक लेख २०१७ ला प्राप्त झाला पण एकही शिलालेख या लेण्याविषयी माहिती देत नाही. महामंडलेश्वर उदयादित्याच्या लेखात जोगाईच्या लेण्याचा 'भूचरिनाथाने मंदिर' असा उल्लेख आहे. हा लेख शके १०६६ चा आहे. त्यामुळे ही लेणी यादव पूर्व काळात जातात. राष्ट्रकूटांच्या उत्तरकाळात ही लेणी कोरली गेली असावीत. अमलेश्वर :

शहराच्या उत्तरेला दोन कि.मी. अंतरावर एका टेकडीवर हे शिवमंदिर आहे. खडक कोरून मंदिराच्या बांधणीसाठी आवश्यक ते मंदान करण्यात आले आहे. जमिनीच्या उतागचा फायदा मंदिराच्या अधिष्ठानाची रचना करताना घेतलेला दिसतो. त्यामुळेच अधिष्ठानात समोरच्या बाजूस असलेली उंची पार्श्वभागी नाही. मंदिर पूर्वाभिमुख असून गर्भगृह, अंतराल व सभागृह अशी त्याची रचना दिसते. सभागृह १६ स्तंभावर उभारण्यात आले असून त्याला पूर्व, दक्षिण व उत्तर अशा तीन बाजूने प्रवेशद्वारे असावीत. दक्षिण व उत्तर प्रवेशद्वारे नंतरच्या काळात बंद केलेली दिसतात. सभागृहात रंगशीला आहे.

अमलेश्वरचे शिल्प वैभव:-

सभामंडपाचे स्तंभ उत्कृष्टप्रतीचे असून स्तंभशीर्ष नागबंधयुक्त आहेत. स्तंभ मध्यावर गणेश, नृत्यांगणासह शिवपार्वती, गणेश व कार्तिके यासह शिव इत्यादी उदावदान शिल्पे कोरलेली आहेत. अंतराळात असलेले देवकोष्ट आकर्षक आहे. मंदिराच्या वितानाची रचना क्षिप उक्षिप पद्धतीची आहे. वितानावर पूर्ण विकसित कमळ कोरलेली मध्यशिळा आहे. बाजूला किर्तिमुख, तांडव नृत्यमान शिव, महिषासुरमर्दिनी इत्यादी रेखीव शिल्पे आहेत. मंदिराच्या मंडोवगच्या जंघा भागावर (बाह्य अंगावर) सुख शिल्पे कोरलेली आहेत. गणेश, नृसिंह, भैरव, नृत्यांगना इत्यादी प्रमाणवद्द रेखीव शिल्पे त्यात आहेत. देवकांष्ठ्यात देवलेल्या शिवपार्वती, गणेश, मृदंगवाटक यांच्याही मूर्ती चेहऱ्यावरील जिवंत भाव आणि त्याची प्रमाणवद्द रचना यामुळे आंबेजोगाईतील मंदिरांमध्ये कलात्मकतेसाठी या मंदिराला सर्व श्रेष्ठतेचा दर्जा द्यावा लागेल. कल्याणीच्या चालुक्यांच्या काळातील मंदिर शैलीशी या मंदिराचे साम्य आहे.

भोगादित्य देवाचा मठ:

अंबाजोगाई शहरातील सगौन मंडात जवळ आंठखली जाणारी वास्तू हे मंदिराच्या एका बांधणीचे मंदिर आहे. या मंदिराच्या उत्तरार्ध कोरलेल्या प्रांगणाला संपादन प्रथम शं.गो.तुळपुळे यांनी केले. ब्रह्मानंद यांच्या मते यादवनरेश प्रथम सिध्दनेरकर यांनी मंडलेश्वर म्हणून या भागावर शासन करत असत. शके १११० मध्ये त्याने या मंदिरास दान दिले. नंतर तुळपुळे यांच्या मते तो कलचुरी वंशातील सिध्दनेरकर असावा.

या लेखातील नोंदीप्रमाणे सिध्दनेरकर महाप्रधान दंडनायक दोचरस याचा पुत्र व महामंडलेश्वर सिध्दनेरकर याचा पट्टसहाणी (मुख्यमंत्री), दोचरस येथे कीर्तन (देऊळ), पोळभ (आवाराची भिंत), पट्टशाला (धर्मशाळा), भोगादित्य देवाचा मठ (देऊळ) वगैरे, तसेच १० गद्याण उत्पन्न असलेली जमीन पुजेसाठी दान देण्यात आली.

हा लेख अपूर्णावस्थेत उपलब्ध झाला असून शं.गो.तुळपुळे हे प्रस्तुत लेखाच्या मंडर्भात कोर्तन व मठ या दोन्ही शब्दांना अर्थ देऊळ असा देतात. अन्य संशोधकांनीही कीर्तन, प्रासाद, मठ हे किंवा शब्द एकाच अर्थाने म्हटले आहेत पण महानुभाव साहित्यातील देऊळ व मठ या वास्तूंचा शोध देत असे आढळून येते की, मंदिर ही एकसामाजिक संस्था म्हणून विकास पावली होती. तेव्हा अशा मंदिराची भोवती प्रशस्त पटांगण ठेवून त्याला पोळी (आवाराची भिंत) बांधत जात असत. त्यास पट्टशाला (धर्मशाळा) संबोधले जाई. याचे परिसरात अध्ययन व अध्यापनासाठी एक स्वतंत्र सभागृह बांधले जात असे. त्याच्या मध्ये कुरंडा बांधला जाई व त्याला मठ म्हटले जात असे. मठ व मंदिर संलग्न असत. वरील शिलालेखावर भोगादित्य त्याच्या मंदिराची अशी रचना स्पष्ट होई. कीर्तन व मठ अशा दोन स्वतंत्र वास्तू येथून जवळ असलेल्या धर्मापुरी तसेच लोंगार (पोटणा) या ठिकाणी आजही सुरक्षित आहेत.

सकलेश्वर मंदिर (बाराखांबी) :

अंबाजोगाईतील मंदिर स्थापत्याच्या अध्ययनात सकलेश्वर मंदिर महत्वपूर्ण स्थान द्यावे लागते. या मंदिराचा इतिहास महत्त्वपूर्ण स्थान द्यावे लागते. या मंदिराचा इतिहास महत्त्वपूर्ण स्थान द्यावे लागते. या मंदिराचा इतिहास महत्त्वपूर्ण स्थान द्यावे लागते.

सहस्रतील शिलालेख शके १९१० ना असून तो यादव नृपती सिंघणदेव यांच्या राजवटीतला आहे. हेखात म्हटले आहे की, श्री खोलेश्वर याने हा प्रगाढ (देऊळ) स्थाप. या निषयीचे भूर्जपत्र देण्यात आले. ते जणांच्या तसे शिल्पांसाठीच कोरून ठेवले आहे. अशा तऱ्हे, अशा देश आणि उदयगिरी देश यांच्या नागरी देशातून असलेल्या राजायांच्या मधून उत्पन्नासाठी अनेक स्वरूपात दिलेल्या दानांचे वर्णन त्यात आहे. अशावेळीचही नौभाग गणेश मंदिरातील लेखानही खोलेश्वरांनी सकलेश्वर मंदिरासाठी पुनः दान दिल्याचा उल्लेख आहे.

नावापासून वायव्येस सुमारे २ कि.मी अंतरावर हे मंदिर आहे. मंदिराची रचना करताना पाताळलिंगी गर्भगृह त्यापुढे अंतराळ व पुढे बारा स्तंभावर आधारित चैत्यआकृती सभामंडप उभा राहिलेला आहे. तो सर्व बाजूंनी उंचा असून मधोमध वर्तुळाकार रंगशिला आहे. त्याच्या नमोवताळी आठ स्तंभावर करोटक पद्धतीचे झेब वितान उभारलेले असावे. बाकी भागावर शिंप जडिज पद्धतीचे वितान आहे. येथील स्तंभ वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. त्यावर अलंकारांनी विभूषित नृत्यमग्न स्थितीतील अन्नगची सुंगूळ जिल्ये आहेत. टीप धारण केलेल्या नमनातुका टिपकत्ताळाका भिंतीवर कोरलेल्या आहेत. आज येथे उखनन चालू असून अनेक देवतांच्या मुर्ती, नुसुंदरी व योगी मूर्ती सापडल्या आहेत. हा मंदिर समुद्र पंचायतन असावा कारण तेथे मंदिरांची अनेक अवशेष प्राग ज्ञाने आहेत. मंदिर उज्वस्त अवस्थेत आहे व मंदिराचे जिल्याकित चिंरे इतक्यात, मंदिर परिसरात एवढेच आहेत.

सभे उभागणीतील वैशिष्ट्य :

खोलेश्वर मंदिराच्या रचनाचे निर्गणन केले असता यादवकालीन (हमाडपती) मंदिरावर जे कार्याक्रमीचे काम केले जाणे असे त्याची पद्धत लक्षात येते. मंदिराच्या अधिष्ठानावर उभागण्यात येणारी शिळा प्रथम शिळा खंडापासून ताम्रुन तयार करण्यात येत असे नंतर त्या स्तंभांशिखर नक्षीकामाचा वा मुर्तीचा कच्चा आगळ्या करण्यात येई. उदा. कितीमुख, पदपान्धव, भौगविक नक्षी इत्यादी नंतर मुळ स्थानावर उभागून जाणे असे उभागणी झाल्यावर त्यावर शेवटच्या जात पारिगण्यात येई अशा गितीने अखेरचा नाजूक

नक्षीकाम मुळा मंदिराच्या उभागणीत करण्याची प्रथा न त्यामता मुश्रित मान असणे, पण मधोमधो निर्गणच्या आमानाचे ह्या मंदिराचा चिंरेम आगळ्या बाजूने मान देणे तिन नेळ्य त्याचा जिर्णोद्धार शिल्पकलेमणी. खोलेश्वर मंदिर (गमनागणणीचे मंदिर) :

अथाजागाई शहराच्या यादवकालीन तटवर्ती होती. गोवताळी वैगविक स्थितीचा फायदा घेऊन फळ्या खंदक होता. आज येथी जिल्याकित नक्षी पण मधीन एक वुसज बऱ्या अवस्थेत आहे. मधीन जेवताळीची गळी म्हटले जाते. या वुसजाशेजारीच यादवकालीन पद्धतीचे खोलेश्वरांचे मंदिर आहे. हे मुळ गमनागणणीचे मंदिर यादवांचा सेनापती खोलेश्वर याची कच्चा मधीन हिने युद्धात वीरगती प्राप्त झालेला त्याचा भाऊ मन्नेज याच्या स्मरणार्थ ब्रह्मपुत्री नावाच्या भावात हा रामनायकाचा प्रसाद उभागला. भिंतीत मधोमध जे ११६२ चा शिलालेख ही माहिती देते.

मंदिराची रचना :

हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून उंच व प्रचंड अशा अधिष्ठानावर त्याची उभागणी करण्यात आली आहे. गर्भगृह, अंतराळ, सभामंडप व पुढे मुखनड किंवा अर्धमंडप अशी याची रचना आहे. पूर्व, पश्चिम व दक्षिण दिशांना सभामंडपास तीन प्रवेशद्वारे आहेत. ती १२+८ अशा २० स्तंभावर उभागलेला आहे. सभामंडपात रंगशिला असून त्याच्या पश्चिम भिंतीत दोन व अंतराळतही दोन अत्यंत कलात्मक पद्धतीचे देवकोष्टे आहेत.

गर्भगृहाने प्रवेशद्वारे हे मंदिराने प्रमुख आकर्षण आहे. ही द्वारशाखा अतिशय कलात्मक आहे. नराशाखा, पदमशाखा, वेल्पवशाखा, रतभशाखा आणि पण आयुधयुक्त मनुष्यशाखा अशा पंचशाखांनी युक्त असे हे ज्येष्ठद्वार आहे. यात नदिनी या प्रकारात गणित येईल. दुनारशाखेच्या ललाटजिवावर गणेश आहे. त्यावर उतरले शिळा आहे. खाली कितीमुख असून दुनारशाखीने दुनारशाख गणेशाबरोबर आहे. ते जैलजी असून त्याच्या हाती अस्त्राचे शंख चक्र, गज, मधुसूती आणणे आहेत. सभामंडपाच्या ज्येष्ठ भितीत पण एक कोठे असलेले (ज्येष्ठ भितीत) आहे. उभागणीच्या मधोमधोवर आनंदीक लोकांचे आहे. यादवच्या उभागण्यावर पणपणी शिवाय इतर शिल्पकला नाही.

योगेश्वरी मंदिर :

यादवपूर्व काळापासूनच अंबाजोगाई हे शक्तिपीठ म्हणून पोसिलेले असावे. चौबारा गणेश मंदिरातील शक्तिपंथाचा खोलेपणाने योगेश्वरी मंदिरात दिलेल्या तानाची मोह आहे. मुळात या भौतगती बांधणी यादवकाळाच्या सुरुवातीची असावी. गरा अगळेले मंदिर सुमारे २५० वर्षांपूर्वी नागोजी त्रिपल आणि सामली बापुजी यांनी जिर्णोद्धार करून बांधले मूळ मंदिराची रचना गर्भगृह, अंतर्गळ व लंबआयताकृती सभामंडप असो होती. उत्तर व पूर्व पश्चिम दिशेने अर्धमंडप होते. आजच्या मंदिरातही ही रचना लक्षात येते. मंदिराच्या जांघा भागावर सुंदर शिल्पे होती व निष्काळजीपणाने त्यावर शेणमाती चुन्याचा गिलावा करून करून तो शिल्पे झाकली गेली वा नष्ट झाली.

उत्तर मराठा काळखंडामध्ये मंदिराच्या मुख्य देवाच्या समोर असलेल्या यज्ञकुंडावर मंडप बांधण्यात आला. सभोवताली प्राकार व ओवऱ्या बांधण्यात आल्या. मंदिराच्या लगत असलेले 'सर्व तीर्थ' या मंदिराचे यादवकाळीन अस्तित्व स्पष्ट करते. लगतच यादवकाळीन बांधणीची छोटी खांब आहे. तीला मायमांथन तीर्थ म्हटले जाते. या ठिकाणी शिलालेख उपलब्ध झाला त्याचे संपादन ग.ह.खरे यांनी केले आहे.

अंबाजोगाईच्या वायव्येस सकलेश्वराच्या मार्गावर एक गणेशदेवाचे स्थान आहे. स्थान महात्म्यामध्ये या विषयी कथा पहायला मिळते. मध्ययुगात योगेश्वरी मंदिराचा विकास एक समाजिक संस्था म्हणून झालेला दिसतो. त्याद्वारे मंदिराची बांधणी तशाप्रकारची वृद्धी केली गेली असे दिसते.

मन्दिर्कार्जुन, सिद्धलिंग व नरसिंह मंदिर :

मुकुंदगजाच्या समोरस्थानाकडे जाणाऱ्या मार्गावर दासोपताची समाधी आहे. या समाधीच्या मागे सिद्धलिंग मन्दिर्कार्जुनाची येथे छोटी देवळे आहेत. यादवकाळीन मंदिराच्या विविध घटक अवयवांना एकत्र करून त्यांनी उभागणी झालेली आहे. यादवाच्या काळानंतर झालेल्या विखंडामुळे अनेक मंदिरांची तोडफोड झाली. त्यानंतर असे विखुरलेले मंदिर घटक एकत्र करून काही मंदिर उभी केली गेली असावीत. या शिल्लक मंदिरांना वेगवेगळी काही घटक अवयव लावलेले आढळतात. मंदिराच्या

मार्गावर आढळणारे मंदिराचे अवशेषांचे वाचणे नगण्य तीर्थ आहेत. या मार्गावर आढळणारे तीर्थाला त्यांनी अंगारामुख आहे. या मंदिराचे गर्भगृह जामिनीच्या पातळीवर बांधणीत यादवकाळीन मंदिराच्या घटक अवयवांचे उपयोग केलेला आहे. पश्चिमेत नागदेवाची अंगा काही भग्न मूर्ती देवळाच्या अंगारामुखी व सूर्यदेवा व जैनमूर्ती विजेत लक्ष वेधून घेता काशीविश्वेश्वर मंदिर :

अंबाजोगाई शहरातून नैऋत्येच्या रीतीने रविवार पेठेतून सकलेश्वराकडे जाणाऱ्या मार्ग हा या मार्गावर शहराची वेस ओलांडून काशीविश्वेश्वराचे मंदिर लागते. हेही मंदिर विकसित खुणा अंगावर घेऊन उभे आहे. खोलेपण याचे विलक्षण साम्य आहे. गर्भगृह, अंतर्गळ व सभामंडप, सभामंडपामध्ये गंगाला, कंगड पद्धती वितान अशीच मंदिराची रचना आहे. अस्तित्व आहे. गर्भगृहाची द्वागशाखा खोलेपण द्वागशाखेप्रमाणेच कलात्मक व सुंदर आहे जैन मंदिर :

अंबाजोगाईच्या सांस्कृतिक इतिहासातून सांप्रदायाचा वाटा मोठा आहे. जैन धर्मियांची मूळ गावात बरीच आहे. जैन गल्लीतच अनेक जैन धर्मियांच्या वास्तव्याचा काळ यादवांच्या काळाने मागे नेते. योगेश्वरी महात्म्यातील राजा जयपाल किंवा जैवपाल हा जैन धर्मी होता. जैन मंदिराचे गर्भ सभागृहा सारखे असून चौरसाकृती आहे यादवकाळी पद्धतीच्या स्तंभावर ते उभारलेले आहे. मुळात हे मंदिर हेमाडपंती बांधणीचे आहे. गर्भगृहात तीर्थार विमाळनाशांची मूर्ती आहे. मंदिराचा जिर्णोद्धार झालेला असून भोवताली लागून जुने वाडे आहेत. मंदिराचे मूळ स्वरूप लक्षात न येण्याइतके झालेले आहे.

चौबारा गणेश मंदिर :

अंबाजोगाई शहराच्या पश्चिम बाजुने चौबारा गणेश मंदिराच्या मधोमध उभारलेला यादवकाळी मंदिराचा शिल्लक पश्चिमेला जाणाऱ्या मार्गावर मंदिराची बांधणी पूर्वेकडे जाणाऱ्या

मार्ग परतीतजनाधानां जाणाच्या रस्त्यावरून वेशीकडे जातो. उत्तरेकडे जाणाऱ्या मार्ग ज्या वेशीपर्यंत जातो त्या वेशीतून अमलेश्वर मंदिराकडे जाणाऱ्या रस्त्या आहे. नौगा दक्षिण दिशेकडे जाणाऱ्या रस्त्या आजच्या रामदासी मठालाकडे येतो. यादवकाळात या जागोपण (आज जिथे गनदागो मठ आणि त्याच्या जवळ हनुमान मंदिर आहे) न्या भागात हेमाडपंती मंदिर होती त्याचे मठकअवयव या भागात पडलेले आढळतात. चौदावा नऊवें चौक, महानुभाव साहित्यातून अशा प्रकारच्या चौदाव्याने उल्लेख येतात.

जे गणेश मंदिर म्हणजे उंच अधिष्ठानावर उभाग्यात आलेला उत्तुंग मंडप आहे. त्याला वाग न्मभ आहेत. हे स्तंभ नेहमीच्या यादवकाळीन स्तंभांच्या तुलनेत जवळपास दुप्पट उंचीचे आहेत. स्तंभांच्या वर वितानाच्या प्रारंभी अष्टकोनी बँडक तयार करून त्यावर कंगटक पद्धतीने वितान उभारले आहे. वितानाच्या प्रारंभी असलेल्या बँडकीवर लहान लहान देवकोष्ट आहेत. त्यातील प्रतिष्ठित पुरुषांच्या आकृती कदाचित् खोल्हेश्वराच्या राजदरबारी मंडळीची मूर्ती असावी किंवा ६४ योगींनी आसाव्यात. वितानाची गोपुगच्या आकाराची नक्षी उल्लेखनीय आहे. येथेही यादवकाळीन शिल्पलेख उपलब्ध आहे.

यादवकाळीन वारवा व तीर्थे :

अंबाजोगाई शहरात विविध मंदिरांची उभारणी होत असताना अनेक तीर्थांची व कुंडांची निर्मिती झाली. त्या बरोबरच अनेक वारवांची निर्मिती कल्लोळ किंवा एखाद्या देवतेची संलग्न असलेले कुंड म्हणून झाली. यादवकाळीन प्रमुख नगरांमध्ये पाणीपुरवठ्याची योजना म्हणूनच अशा वारवा बांधण्यात आल्या असाव्यात. वलुत्याच्या मळा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात अशा दोन वारवा जवळ जवळ आहेत. त्यातील एक सुमारे २० वाय २०' अशी चौकोनी असून तिच्या कटड्यांना आतून देवकोष्ट आहेत. त्यात मध्यातरी काही वेणावमूर्ती दिसतात. दुसरी वारव प्रशस्त व चौसरकृती असून उतरल्या पायऱ्यांचा आकार देणाऱ्या चौगु तार्जान शिल्पांनी बांधलेली आहे. ही वारव हे तीर्थ आहे व चालुक्यकाळीन आहे. भर्मापुराच्या अलिकडे असलेल्या मल्लिकार्जुन मंदिरावरूनही तीर्थ असेच चालुक्यकाळीन दिसते.

यादवकाळीन वारवा आता विनायाच्या मार्गावर आहेत. यादवकाळापासून ते १९ व्या शतकापर्यंत अनेक मंडप, प्रशस्त वारवा शहरात वेळोवेळी बांधल्या गेलेल्या दिसतात. रविवापेट, लुडकागु या शहराच्या जुन्या भागात त्यांची संख्या अधिक आहे. गावात विखुरलेले शिल्प वैभव :

विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. मल्लिकार्जुन विरागळ विपुल प्रमाणात सापडतात. आमलेश्वर मंदिर परिसरातील वारवे नवून गाळ काढण्यात आल्या न्यात वेणाव व शीव मूर्ती वन्याच बांगल्या अवस्थेत लंडीव स्वरूपात प्राज झाल्या आहेत. तसेच स्वरूपात सवेंशणात सकलेश्वर मंदिर परिसरात २०१३ च्या उत्खननात अनेक मुमुदगी, योगी व सभानंदप अवशेष, पंचायतन मंदिर सापडले आहे. याचे संरक्षण व संवर्धन करणे गरजेचे आहे. याशिवाय रविवापेटेतील वाद्याजी मंदिर तेथील यादवकाळीन वारव महत्त्वपूर्ण आहे. निजामफाळीन वाग्न, त्याच्या सैन्यातील ब्रिटीश सैन्य प्रमुखांचे म्हाकं यांचे जतन होणे गरजेचे आहे. वलुतीच्या मळा वारव, मखने वारव, हय्याजी वारव, पुत्रेश्वर मंदिर वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

निष्कर्ष :

१. अंबाजोगाईच्या प्रवाहीत होणारा इतिहास हा प्राचीनकाळापासून आधुनिक काळापर्यंत संपन्न वाग्या जांपासणाऱ्या आहे.
२. या शहराचा सर्वांगीण विकास कला, स्थापत्य व गजक्रीय उत्कर्ष हा यादव काळात झालेला दिसून येतो.
३. अंबाजोगाई हे शहर योगी, नाथपंथीय, शाक्त संस्थायाचा प्राभाव व वास्तव्य असलेले शहर होते.
४. सकलेश्वर मंदिराच्या २०१३ मधील झालेल्या उत्खननाद्वारे या प्राज सुंदर शिल्पावर, मुमुदगी योगीच्या मूर्ती वैशिष्ट्यावरून या शिल्पावर उत्तर चालुक्यशैलीचा प्रभाव असल्याचे जाणवते.
५. या शहरातील शिलालेख, मंदिर स्थापत्य व नगर रचना पहाता हे शहर प्रशासनिक व धार्मिक केंद्र म्हणून समकालीन राजकीय परिस्थितीत वावगता दिसते.
६. उभड्यावर सापडलेले आमलेश्वर परिसरातील मूर्ती, वारवांची शिल्पकला, मंदिर विषयी, शिल्पा विषयी अनेक गोष्टी या वारवा

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-1579 9218

Special Issue February 2019

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

V I D Y A W A R T A

Special Issue – Vol. II

**VIMUKTA - NOMADIC CASTES - TRIBES &
OTHER BACKWARD CLASS: PRESENT CONDITIONS,
DEVELOPMENT & CHALLENGES.**

Guest Editor

Dr.B.K.Shep

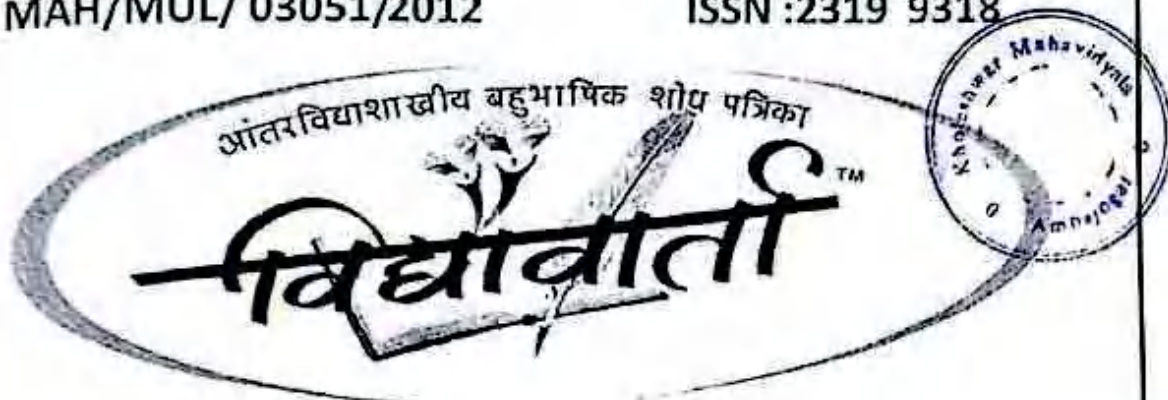
Dr.R.D.Rathod

Dr.K.M.Bhange

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue – Vol. 02

**VIMUKTA - NOMADIC CASTES – TRIBES AND OTHER
BACKWORD CLASS: PRESENT CONDITIONS,
DEVELOPMENT AND CHALLENGES.**

Guest Editor
Dr.B.K.Shep
Dr.R.D.Rathod
Dr.K.M.Bhange

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Bced -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Bced
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyavarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributor www.vidyawarta.com

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
A.M.C. ...

- 28) वंचित, उपेक्षित व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
डा. प्राचार्य विठ्ठल मुले & प्रा. मुंडे दत्तात्रय रामकिशनराव, परळी वैजनाथ
- 29) भटक्या-विमुक्त जमातींचे पारंपरिक जीवन व आव्हाने
डा. देवषी मुकुंद अरविंदराव, अंबाजोगाई
- 30) वसंतराव नाईक यांच्या क्रांतिकारक आणि प्रभावी कार्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा. डा. साहेबराव हिवाळे, वैजापूर
- 31) महाराष्ट्रातील वंजारी जातीची सद्यस्थिती आणि आव्हाने
प्रा. डा. गणेश पंढरी व्यंकटी, परळी-वैजनाथ जि. बीड
- 32) भटक्या विमुक्त जाती जमातीच्या सामाजिक समस्या : एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डा. आनेराव एम.एम., सोनखेड
- 33) भटक्या विमुक्त वडार जमातीच्या सामाजिक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा. डा. पांडुरंग रा. मुंडे, शिरूर अनंतपाळ, जि. लातूर
- 34) महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाची न्यायव्यवस्था :- ऐतिहासिक अभ्यास
प्रा. डा. दत्तात्रय रामचंद्र डुबल, सोमेश्वरनगर
- 35) मुस्लिम बंलदार भटकी जमात
प्रा. डा. सय्यद मुजीब मुसा, बिडकोन, ता. पेठण, जि. औरंगाबाद
- 36) महाराष्ट्रातील वंजारी समाजाचा सांस्कृतिक इतिहास
प्रा. डा. प्रकाश फड, परळी-वै.
- 37) गोंड जमातीची सद्यस्थिती
डा. काळे बी.एम., सोनपेठ जि. परभणी
- 38) भटक्या-विमुक्त जमातीचे स्वरूप व सद्यस्थिती
डा. देविदास पांडुरंग खोडेवाड, अंबाजोगाई
- 39) महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती - जमाती व इतर मागासवर्गीय सद्यस्थिती
प्रा. डा. विजय दि. पोकळे, कडा, ता. आप्ठी, जि. बीड
- 40) ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती-जमातीतील महिलांच्या समस्या व शासनाची भूमिका
प्राचार्य डा. जयश्री देरामुख, वाशिम
- 41) महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचा अभ्यास
प्रा. पोपळपट आर. एस., पाथी ता. फुलंगी जि. औरंगाबाद

भट्क्या-विमुक्त जमातीचे पारंपरिक जीवन व आदामे

सौ. देवगिरी प्रबुद्ध अरविदशम
नित्यस्य विभाग पथ्याव.
मोनेन्धर मन्त्रिदशमस्य, भक्त्यागामि

धार्मिक समाजव्यवस्था ही आज २१ व्या शतकात वास्तव भंगी
ती मानवीक प्रगतीच्या स्मरणे आहे. ज्ञान-विज्ञान-नैतिकज्ञानाच्या विकासामुळे
या दृष्ट्या विज्ञानयुग प्रगती गौरवित जात आहे त्यामुळे मानवसत्ते जीवनमान
अपेक्षाधिक उधारत आहे. ती पारंपरिक जीवन नाकात्म ज्ञानावर आधारित
मर्यादित स्वरूप केंद्रित आहे व मुख्य-समाधानी जीवन जगत आहे. आपल्या
ज्ञानाच्या वाराक ती अंतराळात पोहचली आहे. विविध शाखांच्या माध्यमातून
अनेक विकास साधून साधन-स्फूर्तीच्या गारावर सृष्टावर जीवन जगत आहे
मात्र दुसऱ्या पायल पटव्या-विपुलतेचे जीवन हे अत्यंत दयनीय आहे ते कायम
भटकण राहिले कोणत्याही माध्याम या शहरात स्थिर राहिले नाहीत म्हणून ते
मर्यादित व स्वतःप्रधानतः विज्ञानाच्या प्रचारात आले नाही. तसेच ज्या
कल-शास्त्र-आर्थिकज्ञाना शिकण्याचे महत्त्व पटवून समाजात मुद्राणा पडवण्याचा
महत्त्व प्रत्येक कला साधकाला लाभ त्यांना म्हणायला तसा झाला नाही आज देशात
२००० जाती व १६०० उपजातीचे १३ कोटी भटकण-विपुलते विकासामध्ये मुख्य
प्रवाहाच्यामून दूर आहेत. त्यांच्यासाठी अनेक आध्यात्मिक नमुनेही ते आजही
प्रवाहाच्यामून सांचत आहेत. ते कायम भटकण अनिष्ट-स्त्री-पुरुषांना पोसात,
अज्ञानां जीवन जगत राहिले. आजही म्हणायला तितक्या बदल त्यांच्या जीवनात
झालेला नाही हो वस्तुस्थिती आहे जे रमण्यावर इतरांना गासली, डोकरी घेत,
मानव, मसमनोगी प्रवाहाच्यामून मिळताना आजही जात पचायली परवल्या जातात.
भटकण-विपुलते आहे

जे वचन आपला उदात्तवर्ज भागवण्यासाठी धरून राहतात ते
 अक्षरांचा उदात्ताने एकत्र सज्ज १९८ तर महासष्टांत ४२ आहेत ज्या वेगवेगळ्या
 स्वररूपात वचन करून जोडून राहतात अक्षर म्हणून वचन" याचा अर्थ
 "उदात्ताने जोडल्यांना निवडलेल्या अगर वाटल्यांना आज्ञेच्या व्यवसायांनापत्त.
 अगर उदात्तवाचक्यां मांड्याच्या शाखांचे अक्षर राहणाऱ्या समाजगटास अक्षरव्या-
 जमाती असलेल्या वर्गाले " या अर्थानेच हे ज्ञेय कथळ उदात्तवर्ज असतो त्या
 अस्थिर शाखागटाच्या मदतीने गाथावाहक धर्मीकपत्तन वरील दिवस राहतात
 आतां वचनांतून पुढच्या गाथाकडे जाणात. उदा नौकेनयाने, पिशाचा, पाणूळ,
 टाकाई इ

[illegible]

(Faint handwritten notes visible through the paper from the reverse side)

आज या जगती विप्लवा आले आहे. त्यांच्यामुळे
आज कोणी माणसाची चारी द्यावी तर माणसं मरण पावेल.
मोती, मोतापर या विप्लवाची उदाहरणं ताजो आले.
भटक्या-विष्क्यांचे पंथमागत जीवन -

मा जपानिच्या भटकनींमूळ भारतीय समाजस्य २००
 स्यात्तुष्टा कोणत्याही धर्मात मानण्या गेल्या नाहींत या बाबत भार-
 तासो या आदिवासीप्रमाणे जगनास शिथिलपणाने पाहून झटकनच
 गेले नाहीत ते स्थितास अग्रगण्य मानून नाहोन, पणून कर्मसु कर्मसु
 पोक भागत नाहींत. गावगाड्यास स्थाना योग, भायट, नंदन वगैरे
 जाते गावात यांची झडती घेतली गेली, परंपरेने जन्माला येणाऱ्यास काळजी
 गुन्हेगारीचा शिकता मानला गेला. आज न्यायस्य निकट ३० प्रेस व
 संविधानावर आपला देश घातत आहे मधीना समान नागरिकपण, इतर, इतर
 आहेत तरी या जपानी अनिष्ट उद्दी-परंपरा यास शिकवून घेतले जात
 जावून जगण्यास साधन म्हणून पारंपारिक कला प्रकार, साधन-कला
 करित आहेत. पारंपारिक जीवन जगत आहेत.

पारंपरिक ज्ञानपंचायत -

जातपंचायतीला या नमोत अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. ते प्रति व्याख्येस म्हणून पाहतात. कोणत्याही प्रकारचा तक्रार, प्रश्न व परंपरेप्रमाणे आजही ते या जातपंचायती समोरच येतात. या पंचायतीतून अलिखित असते परंपरागत निष्ठांनाच्या आधारावर त्यांचेबाबतून ज्ञान व तात्काळ निवाडा करून आरंभीला शिक्षा दिली जाते. या पंचायतीतून गुणवत्तापूर्ण असते. त्यांनी दिलेली निर्णय हा सुप्रसिद्ध मानला जातो. एका वर्षाच्या व्यक्ती सांगताना यामनाय चव्हाण लिहितात 'त्याला दिलेल्या शिक्षेचा त्या रकमचा धावाई करण्यासाठी त्याने स्वतःची पत्नी त्याच जमनीतून घेऊन माणसाकडे काही रकमेच्या माध्यमातून तहान ठेऊन निघाला' असे जातपंचायतीत भरणे स्वतःचा मुटूचा करून घेतला होतो' सगळे यामनाय काडीपांडू, पूर्वाप्याह, बायको पळून जाणे, भांडणे-तंटे याचा निवाडा देणे हे असं. पालिसात तक्रार नार्ही, पर्याय आणायचा पथ 'पोपाळ' समाजातून पुढे जाणे पंचायतीने याप्रकार टाकला हे वास्तव आहे. शोकटोतच परंपरागत जातपंचायती नमोत

प्रांपरिक व्यवसाय

या भटका नभागीत येकावी. लोहार, पसडी दुकान, भाविकाच्या मजती भागवण्यासाठी पांढरक व्यवसायाच्या माध्यमातून उपजिवीका भागवतात या नभागी, शेतोला लागणारी अवजार दुकान, दुध, कुडाड, नांगर, टापोली, दुध वगैरे व भाविकाती फिडा विकतात नभागी मीतयुक्तो काम करतात. याच्या मजती भागमातूर सोळा व त्या पत्र्यात मजती देतात. पांढरकभागीत भाग भागवतात सोळा भागमातूर केल्यात.

Principa

Shwar Mahavidyalay.

विद्यार्ता : Interdisciplinary Multilingual
Refereed Journal : Impact Factor 6.021(IJIF)

Impact Factor 6.021 (JIF)

नंदबेलवाले, पाकडवाले, आस्वलावाले, डोबारी, गारुडी हे लोक करतात, ते जना पारंपरिक व्यवसाय मानतात. गावोगावी फिरून लोकांचे मनोरंजन आपल्या कलेच्या माध्यमातून करतात शांत कलात्मकता जशी असते तशीच भविष्याचा ओं प्रेक्षकांचे कसबही असते. उदा.- नंदबेलवाले हा पाऊस, भरघाटी बेलाया हातपातातून व्यक्त करतो, ज्यामुळे बैल, अस्व, माकड या प्राण्यांना दिलेली शिकवण ही कलात्मक असते.

पारंपरिक मागते -

शांत इकलवार हे मातंगचे मागते व रायरंद हे म्हासाचे मागते म्हणून ओळखले जातात. या जमातीत इकलवार हे 'किंगरीवाले' म्हणूनही ओळखले जातात 'किंगरी' हे त्रिशिष्ट प्रकारचे वाद्य तयार करून घाजवून विविध देवदेवतांच्या कथा सांगून उपनिषदां भगवतात. यावेळी ते पुराणसुद्धा सांगतात. इ. हरिचंदाव्यान, बसबापुराण, इ. यावेळी डोक्यावर रेणूका, यलमा, धोरआई, इ देवदेवतांच्या फांटो बाळगतात, रायरंद हे पारंपरिक जीवन जगतातना कमी अधिक प्रमाणात इकलवारांप्रमाणेच मागते होते मात्र त्यांनी कालांतराने स्वतःच्यानंतर महारांचे वंशज सांगून बौद्धधर्म स्वीकारला. आज त्यांनी मागतेपण नोडले आहे.

परंपरागत शिकारी जीवन -

पारधी, भिल्ल, फवरेपारधी, चित्तरपारधी, हरण पारधी, वेदू या जमाती जमलेने शिकार करून आपली उपजीविका भागवत होते उदा. पारधी ही जमात गावगाड्याशी कसलाही संबंध न ठेवता रानावनात भटकून पशुपक्षांची शिकार करून आपली उपजीविका भागवत होती. जंगलात हरणाची शिकार करणार होणे पारधी, चित्तरांची शिकार करणारा तो चित्ता पारधी अशी वेगवेगळी नावे माज्यास मिळतात आज मात्र शिकारीचेर कायद्याने बंदी आल्यामुळे त्यांचा हा पारंपरिक व्यवसाय बंद झाला असून ते आज गावगाड्याबाहेर डोंगरावर पालावर राहून मानमनुरो करत आहेत.

परंपरागत भविष्य सांगणे -

शांत कुडमुडे जोशी, बासुदेव, मनकवडे, पिंगळा जोशी इ. जमातींचा नमोवज्र होता. या जमातीतला पुरुष गावगाड्यात जावून विशिष्ट पोषाख परिधान करून हातात हात घेवून रेषांचा अध्यास असल्याचे सांगून भविष्य सांगतात. काव्यातून रेषांचा संख्या कमी होत असली तरी आजही या जमाती गावगाड्यात नमच शहजतही दिवाळी, संक्रांत, सुगी प्रसंगी आदळतात. ज्यामुळे लोकांचे मनोरंजन व समाधानही होत असे.

पारंपरिक पशुपालन करणे -

या जमातीत गोपाळ, दांगट, मैसळ, गोल्ला, डवरी गोसावी पारंपरिक पशुपालनाचे काम करत होते. गावगाड्यातील धनिक, सावकार, जमीनदार यांच्याकडे बरीक म्हणून कोप्याला राहत व त्यांनी दिलेल्या मोबदल्यात आपली उपनिषदां भगवत. आज मात्र या जमातीचा पशुपालन हा व्यवसाय संपुष्टात आला आहे. तुळुक डवरी गोसावी गावगाड्यात गार्द घेवून भिक्षा मागताना जाणवतात.

मदारी ही जमात जादूचे प्रयोग करून आपली उपजीविका भागवत. ती विधान-पद्धत्या साध्या खेळ करून हातचलाखीने जादू दाखवून सामान्यांचे मनोरंजन करत.

भटक्या-विभक्त जमातींप्रती आवाहने -

महागुप्तात या जमातीची संख्या ४२ असून त्या स्वातंत्र्यपूर्ण

राज्यातून ते आजच्यापर्यंत विविध समस्यांना सामोरे जात आले. त्यांना गुप्ता प्रवासात आपल्यासाठी सोवमानाच्या माध्यमातून, यंत्रितयंत्रांच्या माध्यमातून, स्थ.गोपनायक्य गुंटे यांच्या प्रयत्नांमुळे आपल्या मागाशी म्हाण्या तितका फिकारा त्यांनी घेतला आहे. त्याचा फायदा घेऊन या जमातीचा विकास होऊ शकतो असा आग्रह या मागाशी असून आग्रह या मागाशी आहे.

१. भारतीय गावगाड्यात कायदा करणे हे सर्वत्र होत आहे त्यांना सर्वत्र धावण्याचा, व्यवसायात, व्यवसायात सर्वत्र होत आहे मात्र या भटक्या जमाती कायदा भटकून गावगाड्यात येऊन त्यांच्याकडे नाहीत. त्यांना आतही कोणत्या किमानात गुंतवून घ्यावे लागते. ही समाजाची मनासकता यंत्रितयंत्रातून होत आहे.

२. या जमातीतील पूर्ण आणि अश्रममंडळातून अल्पप्रमाणात शिकत आहेत. मोठ्या नोकरीच्या पदाचा यंत्रितयंत्रातून सवांना सक्तीचे व समान शिक्षण मिळाले पाहिजे याच यंत्रितयंत्रातून मोठ्याप्रमाणात निर्माण केल्या पाहिजेत त्यांना पूर्ण ज्ञान होऊ शकते आहे.

३. आज कायद्याने 'जातपंचायतीला' बंदी घालून आहे. जमातीत गुंतपणे मोठ्याप्रमाणात असा जातपंचायती करून घ्यावे म्हणून भयंकर छळ केला जात आहे. अजूनही आंगावर घेऊन जमातीतील कुटुंबाला जमातीतून बाहेरून केल्याची बाबती आहे. या यंत्रितयंत्रातून यंत्रितयंत्रातून एक आवाहन आहे.

४. आंध्रगोष्ठातून गावगाड्यातील पारंपरिक व्यवसाय होत आहेत. त्या तुलनेत नवीन रोजगार उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे गावगाड्यात प्रमाण वाढत आहे. बुरुड, केकाडो, विस्वाडो यांचे पारंपरिक व्यवसाय होत आहेत तेव्हा या जमातींना नवीन रोजगार देणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

५. या जमाती आजही मोठ्या प्रमाणात भटकत आहेत. या भारतीय नागरिकत्वाचा पुरावा आधारकाई, रेशनकार्ड विना जाणवत नाही त्यांना मिळणा-या संक्षिप्त, आर्थिक सवलती मिळत नाहीत आणि नावावर घर व जमीन नसल्याकारणाने ते कायदा भटकत म्हणून कायदा कायने व सुविधा पुरवणे खुप मोठे आव्हान आहे. आज डोबारी, मदाती, कल्लेवाले, डवरीगोसावी, केकाडो या जमाती भटकत आहेत.

६. या जमातीचा एक निवास नसल्यामुळे त्या अनेक ठिकाणे अजून अज्ञानातून त्या परंपरागत अंधश्रद्धा, जादूटोणा यांचा बळ पडलेले आहे बळी देणे, सुया टांगून घेणे, फोकाणे फटकारे मारणे हेही अशा अंधश्रद्धा याच्यात आहेत. आजच्या २१ व्या शतकात या अंधश्रद्धा पुढे जाऊन आहे.

७. कायद्याने शिकारीला बंदी आली. पशु-पक्षी यांना हलका याबाबती बंदी आहे त्यामुळे पारंपरिक शिकार करून आपला उदरनिर्वाह करणारे पारधी, पाकडवाले, आस्वलावाले, सापवाले यांचे व्यवसाय बंद झाले त्यांना पर्याय व्यवसाय मिळाला नाही म्हणून ते कोठ्या भासपाचे करणारे आहेत त्यांचे एक आव्हान आहे.

८. गावगाड्यातून पारंपरिक शिकार करणारे पारधी, पाकडवाले, आस्वलावाले, सापवाले यांचे व्यवसाय बंद झाले त्यांना पर्याय व्यवसाय मिळाला नाही म्हणून ते कोठ्या भासपाचे करणारे आहेत त्यांचे एक आव्हान आहे.

गुन्हा नोंदवलेली जातो व शिक्षा सुनावली जाते हा अन्वय घाबरेने आढळून आला.

१. या जमाती अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू असल्यामुळे त्यांचा आरोग्याची समस्या गंभीर आहे. ते गावापासून दूर राहतात, घंडे-बारा-पाचसत नशिबी आलेले जीवन जगताना म्हणून त्यांना विविध रोगांना सामोरे जावे लागते ते कोणताही आजारकडे अंधविश्वासातून पाहतात आणि ते गावापासून दूर असल्यामुळे आरोग्याची सुविधा घेत नाहीत. त्यांना जागृत करणे कठीण आहे. रवाच्यान्यास जावं हो पावनाच या जमातीत नाही. बाघे मन परिवर्तनकरणे एक मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ :

१. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे, मार्च २००२.
२. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, खंड २, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे, २००४.
३. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, खंड ३, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे, २००६.
४. चव्हाण रामनाथ, भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, खंड ४, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे, २००८.
५. तिवळे शरणकुमार, (संपा) साठोतरी पराठी वाड्यातील प्रवाह, दितीपराज प्रकाशन, पुणे, २००७.
६. खोंडेशाह देविदास, महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज जीवन, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१८.
७. प्रभुणे गिरीश, भटके विमुक्त विकास परिषद एक दृष्टिकोण, भारतीय विचार साधना, पुणे प्रकाशन, पुणे, २००७.
८. बराडकर र.घ., भारतीय राज्यघटना, मानवी हक्क, निराली प्रकाशन, कोल्हापूर.
९. <https://www.mr.vikaspedia.in>

□□□

वसंतराव नाईक यांच्या क्रांतिकारक
आणि प्रभावी कार्याचा समाजशास्त्रीय
अभ्यास

प्रा. डॉ. साहेबराव हिवाळे

समाजशास्त्र विभाग,

विनायक पाटील महाविद्यालय, वेजापूर

प्रस्तावना : भारतावर ब्रिटिशांनी जवळपास दिडशे वर्षे राज्य केल्यानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या सार्वभौम राज्याची घडी वसविणे, त्यास एक गतिमान आणि विकसितमुख शासन व्यवस्था प्रदान करणे भारतीय व्यवस्थेपुढे एक आव्हान होते. या आव्हानाचा यशस्वी आविर्भाव करणे यासाठी युग निर्माण आणि घोरणी व्यक्तीची सामना करण्यासाठी युग निर्माण आणि घोरणी व्यक्तीची आवश्यकता होती ती आवश्यकता पं.नेहरु, डॉ. सावामाहोय आविर्भाव कर, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, इत्यादींच्या रुपाने भरून निघाली परंतु भाषावर प्राप्ति रचना झाल्यावर देखील महाराष्ट्राचा प्रश्न सुटला नव्हता कारण महाराष्ट्राचा निजामाच्या संस्थानाच्या अधिपत्याखाली होता. तर दुसरीकडे संपूर्ण महाराष्ट्राची चळवळ कार्यरत होती. अशा संक्रमण काळात महाराष्ट्राला देखील प्रभावी नेतृत्वाची गरज होती. ही भुग सांभाळल्याचे काम वसंतराव चव्हाणांनी जेवढे प्रभावीपणे केले तेवढेच प्रभावीपणे त्याचा नंतर कोणी केले असेल तर ते नाव वसंतराव नाईकाचे घ्यावे लागते. त्यांनी ५ डिसेंबर १९६३ ते २० फेब्रुवारी १९७५ या काळात महाराष्ट्र मुख्यमंत्री पद भूषविले हा काळ महाराष्ट्राच्या गोर-गरीब शेतकरी, कामगार आणि सर्वच स्तरातील जनतेसाठी कल्याणकारी राहिला आहे. याची प्रचित वसंतराव नाईकाच्या कार्यकाळ अभ्यासक तर निश्चित येते

गण्यतीशास्त्र : प्रस्तुत शोध निबंधातून वसंतराव नाईक यांच्या काही निवडक प्रयोगावर व कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. जे प्रयोग त्यांनी आपल्या प्रभावी नेतृत्वाच्या माध्यमेन जनहिताचा विचार करून केलेले आहेत त्यामुळे निश्चितच समाजाचे कल्याण साध्य झाले आहे. अर्थात मंदर अभ्यास करतांना समाजशास्त्रीय

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47100)

**AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL**
ISSN 2279-0489

GENIUS

MARATHI - PART - II

Volume - 1
February - July - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016-4.248
www.impactor.com

Shanta Prakashan

The information and views expressed and the research content published in this journal the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "GENIUS".
Owner, printer & publisher Vinay S. Humble has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad, (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad, (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877, 6969427.

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN - 2279-0489 - IMPACT FACTOR - 4.248 (www.sjifactor.com)

Principal
Dr. Anandharaman Mahalingam
ANSAJOGA

CONTENTS OF MARATHI PART - II

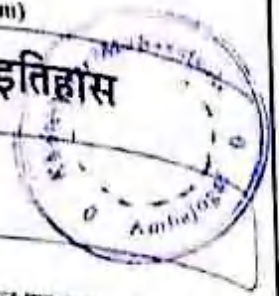
अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाराष्ट्रातील जैन धर्म : उत्तर आणि दख्खनच्या सामाजिक सांस्कृतिक संबंधातील महत्वाचा दुवा रुपेश मडकर	१-५
२	सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीतील प्रार्थना समाजाचे योगदान गडगे शांता रंगनाथ	६-९
३	बहामनौ काळातील खानकाहे प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	१०-१२
४	न्यायमुर्ती रानडेची पत्रकारिता उदयसिंह मानसिंगराव राजेयादव	१३-१८
५	दक्षिण भारतातील धार्मिक चळवळ - एक अभ्यास प्रा. के. एस. बन	१९-२०
६	कोरवली गावच्या सुरसुंदरी : कला व स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट नमुना प्रा. जामकर ए. आर. डॉ. किरन काळे	२१-२२
७	वेरुळलेगांवातील शिवाचे अंधकासुरवध मूर्तिशिल्प डॉ. मेलोडे जगदिश व्यंकटराव	२३-२५
८	औरंगजेबाच्या दक्षिण घोरणाचे परिक्षण डॉ. व्ही. बी. लांब प्रा. किर्ती वर्मा	२६-२९
९	महाराष्ट्रातील जैनपत्रकारितेचा इतिहास : एक अभ्यास दिपक गुणपाल कुनुरे डॉ. निशा पवार	३०-३२
१०	अस्तित्ववादाच्या मुशांतून मराठवाड्यातील विद्यार्थीनींमध्ये आलेले आत्मभान आणि हैदराबाद मुक्तिसंग्राम (इ.स. १९१८ ते इ.स. १९४८) डॉ. गीतांजली भिमराव बोराडे	३३-३८
११	महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाचे स्वरूप प्रा. घाडगे सोमनाथ व्यंकटी	३९-४२
१२	मोगल-मराठा संबंध : एक ऐतिहासिक आढावा डॉ. बोचरे जे. एम.	४३-४५
१३	श्रीवर्धन ते बीड - प्रवाहांत होणारा इतिहास प्रा. डॉ. गु. अ. देवर्षी	४६-४८
१४	महाराष्ट्रातील हिंदू धर्म सुधारणा चळवळ प्रा. डॉ. हरी नारायण जगाले	४९-५१

श्रीवर्धन ते बीड - प्रवाहीत होणारा इतिहास

प्रा. डॉ. मु. अ. देवर्षी

इतिहास विभाग प्रमुख, खोलेकर महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

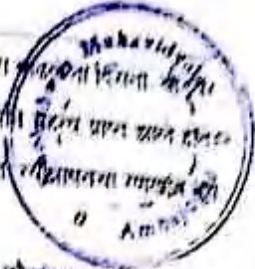
महाराष्ट्र हा रावट प्रदेश, दगडांचा प्रदेश तो आमचा प्रदेश आहे. अन्य प्रदेश भलेही सुंदर असतील पण आमचा रावटप्रदेश अजून इतरांहून थोडा आहे. कारण सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक परंपरा हा या प्रदेशाचा पाया आहे. याचे प्रगटीकरण हे अनेक प्रतिवाक्यपूर्ण अनेक प्रदेशांमधून व्यक्त झालेले पहावयास मिळतात. महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक जडणगडीणीत, सांस्कृतिक क्षेत्रात गोदावरीच्या भराट्याळात सातव्या, वासटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट, यादव या राजवंशांबरोबरच सुलतानशाही, बहामणी सत्तांच्या काळात सर्व प्रकारची कामगिरी उल्लेखनीय होते.

त्यामुळे या प्रदेशात सुवाकता व स्वैर्य लाभल्याने सर्व अर्थाने बीडचा विकास झाल्याचे पहावयास मिळतो. सत्तेच्या राजवटीतून घडामोडी अथवा लढायातील जय-पराजयाची मिमांसा इतिहासात केली जाते. मात्र याच इतिहासाच्या प्रगटीकरणाचे दुसरे अंग म्हणजे मंदिर, मूर्ते स्थापत्य, दगं व मशिदी यांच्याकडे पहाता येते. बीड शहराचा इतिहास हा राजकीय, सांस्कृतिक घडामोडींबरोबरच अनेक चळवळींनी प्रगटीत झालेला दिसतो. दंतकथांच्या आधारे बीडची ओळख ही रामायण, महाभारत काळापर्यंत मागे दर्शविता येते. इ.स. चौथ्या शतकापासून बीड जिल्ह्याच्या इतिहासाच्या पाऊलखुना दिसतात. बीड जिल्ह्यात पुरातत्व खात्याने केलेल्या उत्खननात मांजरा नदीच्या खोऱ्यात अति-प्राचीन प्राण्यांची हाडे सापडल्याने अश्मक युगात माणूस याभागात वस्ती करून राहत होता, याचा पुरावा प्राप्त होतो. अश्मक-मूलक प्राचीन जननदाच्या काळात बीड येथे नागरिकरणाचा सुरवात झाली असावी. पुढे मार्यसत्येच्या काळात 'कुंथला' ओळखला जाणारा हा प्रदेश शालिवाहन काळात ज्यापरी रसवावांस प्रमुख टप्पा म्हणून नागरिकरणाचा येथे विकास झाला. पांडवकालीन या नगराचे नाव दुर्गावती व नंतर बलनी असे होते. चालुक्य सम्राट विक्रमादित्य यांच्या भगिनीने हा भाग जिंकल्यानंतर त्याचे नांव चंपावती नगरी असे ठेवले. दख्खनच्या पठारावरील दंडकारण्यापासून बालाघाट डोंगर रांगेत बिंदुसरेच्या तिरावर वसलेल्या लोवस्तीला श्रीवर्धन हे नाव वेरूळ लेण्यातील शिलालेखात शके ११५६ मध्ये कोरल्याचे डॉ. देशपांडे ब्रह्माद यांनी मत आहे. समकालीन महानुभव पंथाच्या साहित्यातूनही या प्रदेशाला श्रीवर्धन संबोधल्याचे उल्लेख आहेत. तर इतिहास अभ्यासकांच्यामते या प्रदेशाला कलिंगदेश म्हणून ओळखले जात होते.

बीड हे जिल्ह्याचे ठिकाण असून ते प्रशासकीय मुख्यालय असल्याचा उल्लेख पंढरपूर येथील ८४ च्या शिलालेखात आहे. बीड हे बीड किंवा बीड चे तद्भव रूप असून त्याचा अर्थ राजधानी किंवा सैन्याचा तळ असा होतो. यावरून हे एखाद्या राजसत्तेचे प्राचीन काळापासून महत्वाचे सैन्यतळाचे ठिकाण असावे. भौगोलिकदृष्ट्या बीड हे अनेक महात्त्वपूर्ण नगरांना जोडणारे मध्यवर्ती ठिकाण होते. म्हणून लष्करी, व्यापारी अर्थाने या नगराचे महत्त्व होते. भास्कराचार्यांच्या 'लिलावती' या ग्रंथात बीडचे वर्णन विज्जान बीड असे आहे. भास्कराचार्यांप्रवी दक्षिण भारतात वसू किंवा वजड हा राष्ट्रकुट प्रमुख इ.स. ७ व्या शतकात होऊन गेला. त्याने बदामीच्या चालुक्य सम्राट विक्रमादित्यास आव्हान दिले होते. त्या वजडपंडे बीड ही राजधानी असावी असे डॉ. हरीहर ठोंसर म्हणतात. पुढे यादव काळात बीड हे विद्वानांचे माहेरघर व वेद विद्येचे केंद्र बनले होते. शालिवाहनानंतर अस्थितत्वात आलेल्या राष्ट्रकुट, चालुक्य, परमार, यादव आदि राजवटीमध्ये या शहराची म्हणावी तशी भरभराट झाली नाही. मात्र बीड पंचक्रोशीतले अंबाजोगाई, धर्मापूरी, मानूर, परळी, धारूर या भागांचा प्रभाव जाणवतो.

इ.स. १३२६ मध्ये महोम्मद तुघलकाने यादवांकडून हे शहर घेतल्यानंतर तेथील शहराचे डोंगरांतील बिळासारखे स्थान, बिंदुसरा नदीने वाढलेली तटबंदी व शहरातील प्रत्येक वाड्यात असलेल्या लहान विहिरी, त्यातील पाणी पाहून तो चकित झाला व त्याने त्यास भीर हे नाव बहान केले. फारशी भाषेतील भीर या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन हे वर्तमानातले बीड अस्तित्वात आहे. याच्यात काळात बीडचा किल्ला अनेक वेष्टे, तटबंदी, पेठा या वसाविण्यात आल्या होत्या. मोहम्मद तुघलकानेच या भागास स्वतंत्र सुभ्याचा दर्जा देऊन तो सुभ्याचा तोमणूक केली व मराठी भाषा - २

महत्त्व प्रदान करून तेथे रीतिरिती तत्त्व उभावरण्यात आले. बाह्यमधील राजवटीत मध्ये बीडचा भौतिक प्रगतीचा मग प्रस्थापीत करण्यासाठी अनेक छोट्या लढाया या भागात झालेल्या आहेत. याचाने या प्रदेशात सामाजिक अर्थी या भागातील रणमैदानावर अदिलशाही व निजामशाही काळात प्रचंड रणसंधान झाल्याचे येथे नोंदी सापडतात. कोक्याचे आजही तेथे उपलब्ध आहे.

बीड सुरुवाला स्वातंत्र्य दर्जा देणाऱ्या मुघल राजवटीने सोंमनेड येथील मूढात त्यांनी शाह्याच्या येथून फौजेचा पालव करून या येथे वास्तव्य प्राप्त केले. मुघलकाळात अनेक येथी, तीन किलो मिटरची दगडी तटबंदी, बगीचे, इतारली उभावरण्यात आल्या. मूढाच्या मूढा या प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापीत करून सुलतानजी निबाळकर यांना सुभेदार नेमले यांच्या काळात या शहरात अनेक मंदिर, इमारत, रस्तें, गिरीरे, उभावरण्यात आले. व शहराचा विकास होत गेला. स्वातंत्र्याच्या उभीने पुढे ब्रिटीशांनंतर निजामा विरोधी विचारवंती या प्रदेशात निजामा विरोधी स्वातंत्र्य संग्राम आरंभणारे काशीनाथराव जाधव, सशस्त्र संघर्ष करणारे मंगुळ गोडसे, गौरीबादो मधुसूदन श्रवण या स्वातंत्र्य सेनिकांनी या भागाच्या स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष केल्याचे पुरावे येथे उपलब्ध आहेत. प्रशासकीय मुख्यालय असलेल्या शिवाजी अनेक एतिहासिक, राजकीय वारसा लाभलेल्या शहरांचा अंतर्भाव होतो. त्यात प्रामुख्याने माजलागांव, अंबाजोगांव, परळी, गंधर्ग मंगु, धनंजयकलांबा, धारूर, नेकरूर यांचे महत्त्व आहे. याग्ये धर्मापूरी व धारूर येथे मजसूत भुईकोट किल्ले आहेत तर अंबाजोगांव येथे अदिलशाही येथे १२ ज्योतिर्लिंगांपैकी एक परळी चैनाथ आहे. प्रस्तुत लेखात बीड शहराची पार्श्वभूमी पाहतांना येथील प्रमुख मूर्तस्थानिक मूर्त पर्यटन करून घेऊयात.

बीड शहराच्या मधोमध बिंदुसरा ही नदी वाहते त्यामुळे या शहराचे पूर्व-पश्चिम असे दोन भाग पडतात. पूर्वी पूर्वकडे पंथ व प्रशासकीय मंडळ मंडे वाडे व हवेच्या अस्तित्वात होत्या. पश्चिमकडील बाजूस व्यापारी व इतर लोकांची धरे होती. शहरास तटबंदी व अनेक वेगळे, दरवाजे निव्यात होते. बीड हे शहर आपल्या अंगावर अनेक एतिहासिक वास्तूंचे अलंकार घेऊन नटलेले शहर आहे. त्यापैकीच एक शहराच्या पूर्वकडे मन्ने उत्कृष्ट जलमंदिर कंकालेश्वर होय. डॉ. गुलाम याजदानी यांनी निजाम राजवटीत यास खाख मंदिर हे नांव सर्वश्रुत दिले होते. याच्या सानिध्यात जलाशयाच्या मधोमध उभावरलेले हे चांदणी आकाराचे जलमंदिर अप्रतिम असे आहे. हे मंदिर त्रिदलीय असून त्याचा जल चांदणी सारखा आहे. मुख मंडप, अर्ध मंडप, सभामंडप, गंगारे अश्या रचनेतील हे मंदीर ७५ स्तंभावर तांतलेले आहे. शिवमंदिरावर मन्ने विष्णू, अष्टादिकपाल व अन्य अशे २१५ शिल्पे यावर आहेत. परकीय चिनी प्रवाश्यांचे दोन शिल्प, पूर्ण आवतार प्रतिमा, कंकाल, शिव मन्ने अर्ध प्रतिमा उत्तम आहेत. सिताहरण करणाऱ्या रावणाशी लढून मरणोन्मुख जटायुने रामाला निवेदन करून प्राण सोडला व दंतकथेचा मन्ने घडून यादव कालीन जटाशंकराचे मंदिर हे थिंगळे गल्ली येथे आहे. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे नंदी मंडपात नंदी नसून तो छतावर उत्तरकडे येऊन बसविण्यात आलेला आहे. जो आकाराने मोठा आहे. येथेच एक छोटी आड असून त्यात दोन भाग असून एका बाजूस गोंड व दुसऱ्या बाजूस खारे पाणी हा निसर्गाचा चमत्कार दिसतो. बीड शहरात आपल्या वैशिष्ट्यांनीशी अशी अनेक श्रद्धास्थाने अस्तित्वात आहेत. त्यात पुढेच येऊन कमलेश्वर मंदिर, कल्लोळेस्वर, कलिंदेश्वर, पालीचे नागनाथ मंदिरांचा उल्लेख करता येतो. स्त्री शक्तीचा जागर करण्यासाठी आपले मूर्त बीडनेही धारण केली आहे. त्यात खंडेश्वरी मंदिर, आंधळे दिवीचे मंदिर, वडगावची देवी, खासबाग मंदिर ही अस्तित्वात आले आहेत.

बीडचे जहागीरदार, सुलतानजी निबाळकर यांनी बांधलेले हेमाडपंथी शैलीचे खंडोबा मंदिर आपल्या समोरील दोन २१.३३ मीटर उंचीच्या मूर्त मूर्त दोनपाळ घेऊन उभे आहे. कुतुबगिनारसारखी रचना असलेल्या ह्या दीपगाळा टोकाकरी शिल्पांनी सुशोभीत असून बीडचे मानाधिकार वनूत येतात. पेठ बीड भागात नारदस्वामींचे सहसा कुठेही न आढळणारे असे मध्ययुगीन वैशिष्ट्यपूर्ण मंदिर आहे. परंपरांचा वारसा व प्राचीन मूर्त असणारे कोरडेगणपती बीडचे आराध्य दैवत असून बीड पंचक्रोशीत नवगण राजुरी, लिंबागणेश, नागलागांव, गिणळनेर अशी अनेक गणेश मूर्त यापैकी परंपरा, शिलालेख व श्रद्धा यांची साक्ष देत उभी आहेत. वीरशैव पंथीयांचे श्रद्धास्थान असणारे जगिणेश्वर होय मानूर होय. मध्ययुगीन मुस्लीम अभयनिरी मजाधन या मूर्त यापैकी पालीक्षेत्र, पोहीचा देव, पांचाळेस्वर अशी अनेक स्थाने बीड पंचक्रोशीमध्ये आहेत. मध्ययुगीन मुस्लीम अभयनिरी मजाधन या मूर्त यापैकी पालीक्षेत्र, पोहीचा देव, पांचाळेस्वर अशी अनेक स्थाने बीड पंचक्रोशीमध्ये आहेत.

Principal
Molashwar Mahavidyalaya
AMBEGAON

सुभेदाराने बौड येथे अनेक सुधारणा केल्या बिंदुसरा नदीचा प्रवाह परिचमकडून चळविण्याचे श्रेय हे त्यालाच देण्यात येते. त्याने सुधारणा करून सैन्याचे सोयीसाठी जुनाबाजार ही व्यापार पेठ बसविली होती. मुर्तुजा निजाम शहाचा सरदार सलाबत खान याने बौडचे सुभे होती घेऊन अनेक राजे बगोचे. नगर सुशोभीकरण, वृक्षारोपण करून विकासाची कामे करून बौडला वेगळा चेहरा प्राप्त करून दिला. भुवनेश्वरी शास्त्रज्ञ राजा भार्गवने मंदतीने शेतीला पाणीपुरवठासाठी १५८२ मध्ये शहराच्या दक्षिणेस खाना बावडी नामक विहिर बांधली जी आजही चालूच आहे. सुभेदाराने वैशिष्ट्यासह अस्तित्वात आहे. औरंगबाजाच्या दक्षिणेतील नायन सुभेदार महंगद सदरशाहाने या शहराची आळणी करून त्रयस्त्रोच अनेक कामे प्रवेशद्वारे यांचो निर्मिती केली. बौडच्या परिचमकडे चंपावती शाळेसमोर एक सज्जामिटर उंचीचा रणछांब उभा असून तो मराठी व हिंदी कोरलेला आहे.

शहेशाहवली दर्गा, बालाशाह, दर्गा, मन्सूशाहवली, मुलतान तुघलकांच्या दाताची कर्जणी येथील कबर ह्या मुस्लिम स्थापत्य व इत जपत आजही अस्तित्वात आहेत. हैद्राबादच्या निजामाच्या अख्यारीत असलेल्या बौडने पेशवा माधवराव-निजाम यांच्यातील झालेला गढसमुद्रा रणसंग्राम अनुभवला त्याला १० ऑक्टोबर २०१३ ला नुकतीच अडीचशे वर्षेपूर्ण झाली. जुनाट सरंजामी परंपरेच्या अभिमाना असेलेल्या निजामने आपल्या प्रजेवर अनेक बंधने लादली होती. धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय बंधने नष्ट करण्याचा प्रयत्न बौडच्या जनतेने केला. स्वातंत्र्य व सावंधीमत्वासाठी निजामी सत्ते विरुद्ध संघर्ष उभा केला तेव्हा येथील तरुणांनी त्यांना साथ देत अनेक आंदोलने उभा केले. इंग्लिश वंदेमातरम आंदोलन, स्वदेशी आंदोलन, करोडगिरी आंदोलन, लेव्ही आंदोलन, सशस्त्र आंदोलन यात भात घेत या भूमीला अत्याचारी, सरंजामदारे, धमांध सत्तेविरुद्ध जय मिळवून दिला होता. बिंदुसरेच्या साक्षीने अपारलेल्या या लढ्यात अनेक तरुणांनी पुढाकार घेतला होता व सरंजाम बुरसटलेल्या निजामी राजवटीपासून या प्रदेशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्यास मदत केली होती. स्वातंत्र्येतर काळातही बौड शहराचा समावेश आर्थिक, औद्योगिक आणि राजकीय प्रवाह हा आजही विकासशील दिशेने सुरू आहे.

संदर्भ

- १) महाईमभट, लीळा चरित्र, संपादक वि.भि.कोलते, ३ री आवृत्ती.
- २) साळुंके सतीश, बौड जिल्हाचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, बौड जिल्हा इतिहास परिषद, बौड, प्रथम आवृत्ती, २३ फेब्रुवारी २०११
- ३) मराठी विश्वकोश खंड-११, संपादक लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निमती मंडळ, मुंबई.
- ४) चक्रधर दर्शन, संपादक डॉ.वि.भि.कोलते, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, जाने. २०१३
- ५) सातवाहन कालीन महाराष्ट्र, डॉ.मोरवंचीकर रा.श्री., प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९३
- ६) हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, भालेराव अनंत, जनवानीक प्रेस, औरंगाबाद.
- ७) महाराष्ट्र इतिहास प्राचीन कालखंड, खंड-१, संपादक पाठक अरुणचंद्र, दार्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००८
- ८) मराठवाडा एक शोध, पाठक अरुणचंद्र, पुणे
- ९) देव शां.भा., मराठवाडा संशोधन मंडळ बापीकांक, पुणे. १९६२
- १०) डॉ.देशमुख किरण, बौड कंकालेश्वर देवालय, साहित्य जत्रा, रविवार २५/०८/१९६५

(Signature)

Principal

Cholabhai B. Wankar
Ambajogai, Dist. Beed

Impact Factor (SJIF) - 5.266

eISSN NO. 2394-5362

KNOWLEDGE SCHOLAR

An International Peer Reviewed E-Journal of Multidisciplinary Research

Frequency: Bi- Monthly (06 issues per year)

Nature: Online

Special Issue— March 2019

Volume -1

Guest Executive Editor
Prof. Mohammed Tahir
I/c. Principal

Guest Editor-in-Chief
Dr. Rajesh Bhoite
Assistant Professor
Dept. of Economics

AI's Akbar Peerbhoy
College of Commerce &
Economics, Grant Road (E),
Mumbai

**One Day National Multi-Disciplinary
Conference**

**"Recent Trends and Issues in Commerce,
Economics and Management in India"**

Saturday, 30th March 2019

Organized by
Anjuman-I-Islam's
**Akbar Peerbhoy College of Commerce &
Economics**
Grant Road (E), Mumbai
NAAC Accredited College

In Association with
University of Mumbai
Mumbai
Maharashtra

09766337888

Publisher

Knowledge Publishing, Printing and Distribution House,
Aurangabad, Maharashtra State, India
Address :- H. No. 1-27-15, Manzoor Pura, Collector Office Road,
Aurangabad (M.S.) India.

Mobile: 09881520380, 08237348416, 09766337888

Email:- knowledgepublishinghouse@gmail.com

Website:- <http://www.knowledgepublishinghouse.com>

MAHARASHTRA
JOGAI

Content

Theme 01 - Economics

Sr. No.	Title	Author's	Page No.
1.	Recent Trends in Indian Economy	Ajay Kant Dwivedi Dr. M. K. Choudhari	01-06
2.	Critical Analysis of Foreign Direct Investment And It's Impact on Retail Sector in Maharashtra State	Subhash Sahebrao Patekar Dr. K. L. Salve	07-15
3.	To Review The Impact Of Demonetization On Traders of "Dhasai Village" (First Cashless Village Of India)	Dr. Karbhari Bhalchandra Kashinath Dr. (Mrs.) Arwah Madan	16-22
4.	An Analysis on Investment in Mutual Fund through Systematic Investment Planning	Dr. Ganatra Kashyap A.	23-37
5.	A Perception of Marginal Workers towards Banking: A Case Study of Workers in Thane City	Geetanjali B. Chiplunkar	38-44
6.	Triumph of Indian Market Foyer: A Case Study of Metro Cash & Carry India Private Limited Borivoli, Mumbai.	Hadibandhu Golekha Pradhan Prof. (Dr.) Shaukat Ali	45-51
7.	Recent Trends in Indian Economy	Prof. J. Hemanth Kumar	52-56
8.	Managing Non-Performing Assets of Indian Banks	Isha Raju Chowdhri	57-64
9.	A Study on Hydroponic Technology in Raigad Districts	Ishrat Sange Suman Patel	65-68
10.	Recent Trend in Consumer Behaviour	Kirti Hemant Menghani	69-75
11.	Examining the Causal Relationship between FII and Stock Returns: Evidence from Bombay Stock Exchange	Kunal Borkar Girish Kapdi	76-91
12.	An Analysis of India's Trade with South Asia	Nilesh S. Mhatre Dr.(Mrs) Parveen Prasad	92-97
13.	Recent Trends and Performance of SSI Units in India in Globalisation Era	Pradeep H. Tawade	98-102

Principal
 Keshavnagar Mahavidyalaya
 Keshavnagar, Mumbai

Critical Analysis of Foreign Direct Investment And It's Impact on Retail Sector in Maharashtra State

Subhash Sahebrao Patekar * Dr. K. L. Salve**

* Research Scholar
Dept. of Commerce
Dr. B. A. M. U.
Aurangabad, Maharashtra
India.

** Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar
College of Arts &
Commerce,
Aurangabad, Maharashtra
India.

QR Code

Abstract: - Indian economy has been experiencing unprecedented up-surge in terms of foreign investment ever since it adopted the economic reforms in the 90s decade and the constant up gradation of FDI policy till date. The up surge in economic activity by foreign investors has led to, no matter, development; but it also tried to shake the traditional commercial patterns in urban and rural areas. In order to boost the socio-economic activity, the government of India has approved FDI in retail sector, which was so far reserved for local retailers in India. In order to grab the huge retail market in India, the international retail giants like Wal-Mart, Carrefour etc. somehow tried to enter Indian market by setting up their big malls. Their entry implied many fold recuperations for urban organized and unorganized retailers.

Keeping in view the role of FDI in growing up the economy of various countries across the globe, it becomes mandatory to observe its impact on local retailers as well as organized domestic sectors. To observe this the present study aimed at critical study of Impact of FDI in retail sector of Maharashtra during the decade 2001-2011. The primary aim was to study the FDI policy of government of India and see what the Maharashtra government has done with it in dealing with issue that emerged after allowing FDI in Multi-Brand and Single Brand retailers in Maharashtra.

Keywords: FDI, Retail Sector, Impact of FDI on Retail Sector in Maharashtra State

Introduction:

The entire commercial and political system was halted to resolve the issue of FDI in retail market. One of the major demands was to protect the rights of local retailers- the shopkeepers, the vendors, and supermarkets etc. that cater the needs of majority of customers. It was feared that an entry of foreign company would harm the network of local traders and shops, but few owners and

retail traders have welcome the step of allowing the FDI in Indian market.

They believed that it will augment the current retail industry by taking support from foreign company in transportation, infrastructure, technology enhancement, creation jobs for unemployed people and above all boost the Gross Domestic Product at next level, and thus ultimately enhance the living standard of people. Keeping in view both the aspects, a massive discussion was

held among commercial circles. The ultimate effect of this was a massive overhauling discussion on whether FDI was beneficial for Indian retail market or not. Thus, this research also undertakes to discuss one of the key issues of impact of FDI in retail industry in India in general and in Maharashtra particular.

Literature Review:

The previous research works help in reviewing, analyzing and broadening the outlook of the study area. Referring the preceding research studies in concerned area helps in clearing concepts, issues related to the study undertaken. The research scholars try to seek direct or indirect relevance of the new topic.

Dilip Das (2001)¹ pointed out positive contribution of FDI to the growth and development in China. In his analysis of the flows of FDI worldwide, he traced large share of commercial banks that witnessed increasing level of private sector attracting direct inflows. It was observed that investment climate for FDI inflow is directly related to economies that are in the transition phase of development.

Findlay (1978)² pointed FDI effects in the form of increased rate of technical progression. Apart from this it boosted the management practices, suggested by foreign companies that invested in the host country. Due to FDI a new era of trained and skill oriented man power started to maintain quality standards as a part of management practices and organizational arrangements that

could meet the newly evolved market demands.

Mundell (1957)³ summed his observation regarding FDI in retail that it must eventually flow in countries which import goods and services from foreign countries. The reason is the market imperfection which includes: 'tariffs and quotas. On account of this 'the foreign firms will find it attractive to produce locally in order to satisfy domestic demand of retailers.'

Objectives of the study:

The objective of the present study is to study the foreign direct investment (FDI) and its impact on Retail Sector in Maharashtra State:

1. To study FDI in retail sector
2. To analyze the sectors attracting highest FDI equity inflows
3. To know the impact of FDI on retail sector in Maharashtra.

Hypothesis:

Hypothesis for study are as follows.

1. Foreign Direct Investment is important development tool for the growth and development of the Indian economy.
2. The increasing FDI is accelerating growth of retail sector of Maharashtra state.

Research Methodology:

Primary and secondary data is used in the present study To collect the primary data, the researcher conducted a filed survey. As far as the secondary sources is concerned the annual reports about FDI by government and private organizations, private and government web portals, journals, magazines, newspapers, published and unpublished documents,

research articles, reports, Annual Social and Economic Review Reports of Maharashtra have been utilized.

The Concept of FDI or (Foreign Direct Investment)

Foreign Direct Investment, in short FDI, is described from two points of views: first, at the macro level or global finance and the second as at micro or industrial organization level. The macro aspect of FDI refers to "inflow of funds in a host country i.e. native country to host country. The fund flow is often measured in Balance of Payment (BoP) Statistics. On other hand, the micro view is explained in terms of encouragement for limited investment in industry operations by foreign investors. Thus, FDI is the investment made by an investor from native country in the host country."⁴

Foreign Direct Investment (FDI) relationship established between parent enterprise and a foreign affiliate can lead to an international business or multinational corporation (MNC). "Few things must be considered while attracting FDI: the investor must pay for the parent enterprise for control over its foreign partner. The United Nations organization have defined the limit of control up to 10% or more of the ordinary shares or voting power of an integrated company."⁵

The concept of retail

Retailing is market activity in which the shop owner or vendor sells goods to the customer for ultimate consumption or end users i.e. the goods are no more involved in sell and purchase activity. The term retail

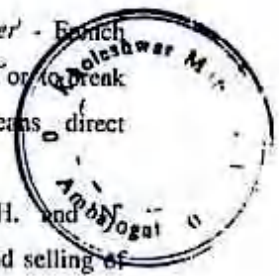
refers to the original word 'retailer' - French word that means 'to cut a piece off' or 'to break bulk'. In other words, it means direct transaction with the customer.

According to Vidushi H. and Grover, retailing is the buying and selling of goods and services; it is the timely delivery of goods and services demanded by consumers at prices that are competitive and affordable.⁶ In 2004, The High Court of Delhi defined the term 'Retail' as a sale for final consumption in contrast to a sale for further sale or processing (i.e. wholesale), a sale to the ultimate consumer.⁷

Thus, retailing a market activity between the manufacturer or producer and an individual customer wherein the goods and services are purchased for ultimate use instead of reselling. "It does not cover direct interface between the manufacturers and institutional buyers for instance, the government and other bulk customers. It is the last link that connects the individual consumers with the manufacturing and distribution chain. A retailer is involved in the act of selling goods to the individual consumer at a margin of profit."⁸

FDI in Retail Sector

When foreign investor wants to open a shop in host country it is termed as foreign direct investment in retail market of that country. India, in present situation, has not allowed so far any such foreigner investors to set up their shops, but they can have partnership with domestic retailers. Of late foreign investors are, as the amendments in

the FDI policy of Government of India, allowed to invest and sell particular brand products in their shop. According to Parmar and Bhesaniya K.V. "Indian retail industry is estimated to be worth approximately US\$411.28 billion and is still growing, expected to reach US\$804.06 billion in 2015."⁹

Owing the government policies inflows radically increased since liberalization. Inflows in the post reform i.e. in the year 2012 rose up to \$ 46.5 billion, an increment of 34% to the last year. Table no.1 gives data FDI inflows in India during the years 2000 to 2012.

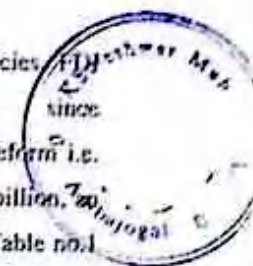

Table No.1
Foreign Direct Investment in India during Years 2000 To 2012

Financial Year (April-March)	Equity		Reinvested Earnings	Other Capital	Total FDI Inflows: in US\$ terms (in Millions)	% change over previous financial year
	FIPB Route/ Automatic Route/ Acquisition Route	Equity Capital of unincorporated Bodies				
2000-01	2,339	61	1,350	279	4,029	
2001-02	3,904	191	1,645	390	6,130	+ 52%
2002-03	2,574	190	1,633	438	5,035	- 18%
2003-04	2,197	32	1,460	633	4,322	- 14%
2004-05	3,250	628	1,904	369	6,051	+ 40%
2005-06	5,540	435	2,760	226	8,961	+ 48%
2006-07	15,585	896	5,828	517	22,826	+ 146%
2007-08	24,573	2,291	7,679	300	34,843	+ 53%
2008-09	31,364	702	9,030	777	41,873	+ 20%
2009-10	25,606	1,540	8,668	1,931	37,745	- 10%
2010-11	21,376	874	11,939	658	34,847	- 08%
2011-12	34,833	1,021	8,205	2,494	46,553	+ 34%

Source: Reports of DIPP and SIA during the years 2000 to 2012

The economic reforms started from the 2001 promoted investment inflows in India. Now more sectors are allowed for FDI through the automatic route. Rules for foreign investment are cut down especially the foreign investors can collaborate with local enterprises. As per the new changes both the foreign as well as the local partners can share

responsibilities. All such ventures are considered as automatic route.

[Handwritten signature]
Knowledge Scholar
An International Peer Reviewed E-Journal Of Multidisciplinary Research
Special Issue, March 2019

Table no.2
FDI Equity Inflows to India from major countries (2000 To 2012)

Country	Cumulative FDI b/w April'00-March'12 (in terms of US\$)	% age to total inflows (in terms of US\$)
Mauritius	64,169	38
Singapore	17,153	10
United Kingdom	15,896	7
Japan	12,313	9
United States of America	10,564	6
Netherlands	7,109	4
Cyprus	6,400	4
Germany	4,621	3
France	2,927	2
U.A.E.	2,243	1
Total FDI Inflows	1, 70,407	

Source: Monthly Newsletters of DIPP & SIA for the years 2000 to 2012

Foreign investors found India as the new destination, but 70% of the inflows came from five countries. From Mauritius India received US \$ 64,169 million equity inflows between April, 2000 and March, 2012. The double-taxation treaty between India and Mauritius was one of the major reasons for this rise in equity inflows. Advantage of Double Taxation Avoidance Agreement (DTAA) between Mauritius and India helped them to avoid the capital gain taxes payable to India. Next country was Singapore as the largest investor investing \$ 17, 153 million

(10% of the total FDI in flows). U.K, Japan and USA with invested \$ 15,896 million, \$ 12313 million and \$ 10,564 million respectively as depicted in Table no. 2.

Impact of FDI on Retail Sector in Maharashtra State:

Maharashtra has been prime destination for FDI inflow during the 2001-2011 decade hence; the determining factors of FDI must have had deep impact on the livelihood of general public. Thus the following analysis will surely help us in comprehending actual impact of foreign direct investment in retail sector.

Do you feel any impact of FDI on your day to day business?

Table No. 3

Impact of FDI on Day-to-Day business

Sr. No.	Responses	No. Of Respondents	Percentage
1	Yes	30	30
2	No	70	70
	Total	100	100

Source: Field Survey (2015-16)

When the respondents asked about impact of Malls on their day to day business, out of 100 respondents, only 30 respondents told that there is decrease in customers. 70 per cent of the respondents told that there is no direct impact on their business. It means that more than 70 per cent of the shop owners felt negligible impact after the opening of a mall in their locality. One of the possible reasons is that the small shop owners cater to the middle and lower middle class customers' needs.

Do you think that allowing FDI in retail market increases job opportunities in your locality?

Table No.4

Employment Generation Potentiality of FDI policy in Retail

S. No.	Responses	No. Of respondents	Percentage of Respondents
1	Yes	30	30
2	No	70	70
	Total	100	100

Source: Field Survey (2015-16)

From the above table and graph it becomes clear that the 70 per cent shop owner, vendors believe that entry of FDI will not create job opportunities and only 30 per cent of the retail shop owners felt that it will generate new jobs for the local people

Do you think that entry of FDI in retail will improve infrastructure and allied facilities in localities and thus we will bring development in our areas?

Table No. 5

Improvement in infrastructure after FDI and Role of Government

Sr. No.	Response	Respondents	Responses in Percentage
1	Yes, we need more funds for improving basic facilities like transportation, storage, trained	38	38

	manpower etc.		
2	No, foreign retail firms will grab our entire market and government should take this responsibility to improve infrastructure for smooth running of retail industry	62	62
	Total	100	100

Source: Field Survey (2015-16)

As the above responses indicate, establishment of foreign retail firms will have some impact on development in India. When asked about it, out of 100 respondents, 38 per cent told that allowing FDI in retail will surely improve conditions of retail market as it will inflow of funds for basic infrastructure such as transportation, storage, road and electricity facilities for the areas whereabouts the foreign companies will set up malls. And 62 percent responses No, foreign retail firms will grab our entire market and government should take this responsibility to improve infrastructure for smooth running of retail industry.

Table No.6

Foreign Direct Investment is important development tool for the growth and development of the Indian Economy.

Sl. No.	Particulars	Organized Retail Sectors Respondents	Unorganized Retail Sectors Respondents
1	Agree	102	174
2	Strongly Agree	41	31
3	Disagree	12	12
4	Strongly Disagree	21	4
	Neither Agree nor Disagree	12	24
	Total	150	150

Source: Field Survey (2015-16)

The above table No. 6 shows the impact of FDI in organized and unorganized retail sector in India economy. The data shows is used in the responses from the organized and unorganized sector respondents that covered Almost Every Owners, Vendors in and around the Wholesale Area, Customers, Employees/Sales Representatives in Wholesale Supermarket Stores, Administration Management of Wholes, Farmers/Local Goods Producers. The cumulative responses of 150 respondents show that 102 Agree - 41 strongly agree (67%) and 174 Agree - 31 strongly agree (62%) respondents from organized and unorganized retail sector are agreed in the fact that FDI is positively affecting their job, business environment and satisfaction level. Unorganized retail sector

respondents feel the impact on their surrounding in terms of infrastructure, information and technology, job and trade prospect investment in their area.

Table No.7

The increasing FDI is accelerating growth of retail sector of Maharashtra state.

Sl. No.	Particulars	Organized Retail Sectors Respondents	Unorganized Retail Sectors Respondents
1	Agree	109	124
2	Strongly Agree	65	61
3	Disagree	25	11
4	Strongly Disagree	19	22
	Neither	32	32
5	Agree nor Disagree		
	Total	250	250

Source: Field Survey (2015-16)

The cumulative data of the respondents, broadly divided into organized and unorganized, indicate that Maharashtra state achieved the status of being the most attractive destination of investment for foreign investment after the post-economic reforms adopted by the state government. The recent changes in FDI policy especially retail sector single and multi-brand retail sector, imply changes in business at regional and local in Maharashtra. It is evident from the data that 109 Agree - 65 strongly Agree = 174 (69.6%) organized and 124 Agree - 61 strongly Agree (74%) unorganized retail

sector are of the opinion that Maharashtra state really got benefited by FDI.

Testing of Hypothesis:

H1: Foreign Direct Investment is important development tools for the growth and development of the Indian Economy.

Chi-Square Tests (Table No.5.58)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	9.385 ^a	4	.052
Likelihood Ratio	9.583	4	.048
Linear-by-Linear Association	.000	1	1.000
N of Valid Cases	500		

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 12.00.

The given hypothesis i.e. Foreign Direct Investment is important development tools for the growth and development of the Indian Economy is tested with chi-square test. Here the minimum expected value is more than expected count so that the concern hypothesis is *accepted*.

H2: The increasing FDI is accelerating growth of retail sector of Maharashtra state

Chi-Square Tests (Table No.6)			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6.388 ^a	4	.172
Likelihood Ratio	6.501	4	.165
Linear-by-Linear Association	.980	1	.322

Chi-Square Tests (Table No.6)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6.388 ^a	4	.172
Likelihood Ratio	6.501	4	.165
Linear-by-Linear Association	.980	1	.322
N of Valid Cases	500		

a. 0 cells (.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 16.00.

The given hypothesis i.e. the increasing FDI is accelerating growth of retail sector of Maharashtra state is tested with chi-square test. Here the minimum expected value is more than expected count so that the concern hypothesis is *accepted*.

Findings:

1. The foreign retail companies must be under continuous monitoring ensuring that the economic development happens to the country, generate employment and enhance living standard of common people, especially farmer community in India.
2. The Govt. of India must decide over the number of foreign retail players in every city so that prospect of domestic retail companies is protected.
3. Govt. of India opened up gates to FDI in economy FDI but consumers, farmers, and general stores are really unclear about its motives.
4. A strict rule for the foreign companies be implemented who enter India. These companies must buy products from local manufacturing and production factories

Principal

**Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI**

instead of importing it from other countries.

Conclusion:

In conclusion, to minimize the impact of foreign investment in retail sector, the government must act as a catalyst by devising competition commission, which will protect rights and existence of domestic retailers. Maharashtra state must grapple with now is the impact of reduced competition brought about by retailer concentration on various stakeholders and the ways in which competition laws and policy can deal with this growth of power in foreign investors under the disguise of organized domestic retailer.

References:

1. Dillip Das (2001), "Global Trading System at the Crossroads: A Post-Seattle Perspective", Routledge Studies in the Modern World Economy.
2. Findlay (1978), "Relative Backwardness, Direct Foreign Investment and the Transfer of Technology: A Simple Dynamic Model", Quarterly Journal of Economics p. 17.
3. Mundell (1957), Leading Issues in Economic Development, Oxford University Press, 5th (Ed), p. 257
4. Aliber, R.Z. (1970): A Theory of Direct Foreign Investment, in: C. P. Kindleberger, ed. The International Corporation, Cambridge Press, p.25
5. Chaudhary Shalika (2011). Empirical study of Indian unorganised retail sector and the reality of FDI in organised

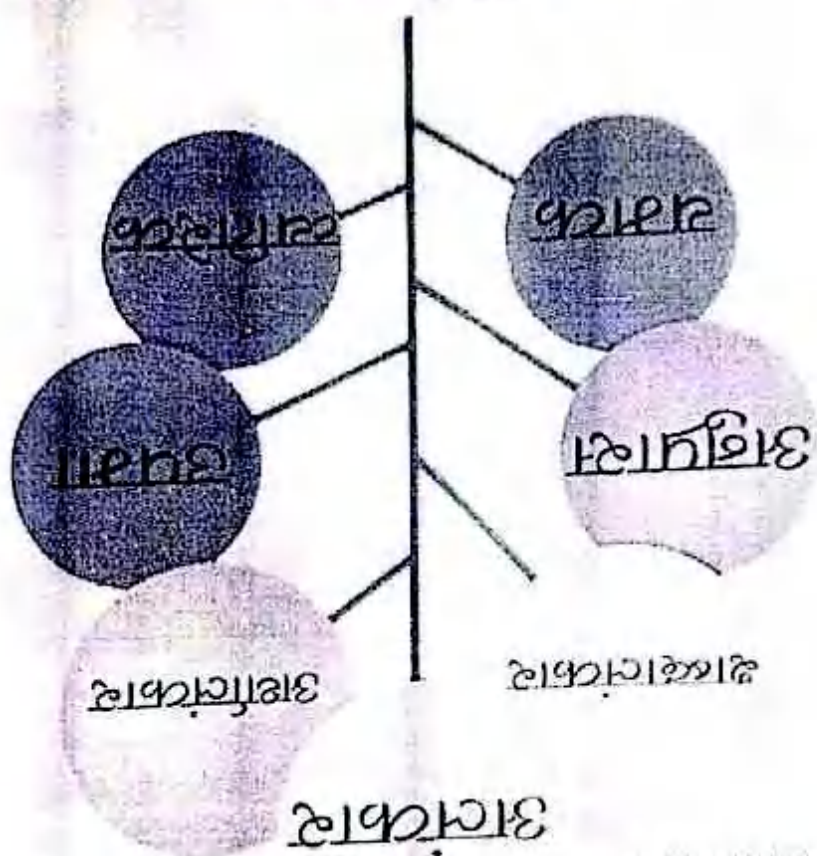
retail, International Journal of Business Economics and Management Research
Year: 2011, Volume : 3, Issue : 6/1st
page : (1) Last page : (11) Online ISSN
: 2229-4848.

6. K.M. Chaandh, "The New FDI policy in Retail in India: Promises, Problems and Perceptions", Asian Journal of Management Research Vol. 3 Issue 1, 2012.
7. K.L. Chandh, "The New FDI policy in Retail in India: Promises, Problems and Perceptions", Asian Journal of Management Research Volume 3 Issue 1, 2012.
8. B. Kusuma, A Study on Organized Retailing and Its Challenges and Retail Customer services DIRM, 2:6 Sept-Oct. 2013, p.98.
9. Ibid.
10. Monthly Newsletters of DIPP & SIA for the years 2000 to 2012

Prakashan
 1985
 1985

Ajanta
 Prakashan

अज्ञान

IMPACT FACTOR / INDEXING
 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Volume-VIII, Issue-I
 January - March - 2019
 Manthan Part - II

AJANTA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
 QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
 ISSN 2277 - 5730

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal
 (Journal No. 40776)

A circular purple ink stamp with the words "CONTENTS OF" written vertically in the center. The outer ring of the stamp contains some illegible text, possibly a library or archival mark.

[illegible]

VOLUME 115 NUMBER 1 JANUARY 2004
JANTA ISSN 2197-5710 IMPACT FACTOR = .52 (www.jifactor.com)

項目	項目名稱	項目說明
1.0	1.0 總則	1.0.1 總則
2.0	2.0 基本規定	2.0.1 基本規定
3.0	3.0 一般規定	3.0.1 一般規定
4.0	4.0 特殊規定	4.0.1 特殊規定
5.0	5.0 附則	5.0.1 附則
6.0	6.0 附錄	6.0.1 附錄
7.0	7.0 附錄	7.0.1 附錄
8.0	8.0 附錄	8.0.1 附錄
9.0	9.0 附錄	9.0.1 附錄
10.0	10.0 附錄	10.0.1 附錄
11.0	11.0 附錄	11.0.1 附錄
12.0	12.0 附錄	12.0.1 附錄
13.0	13.0 附錄	13.0.1 附錄
14.0	14.0 附錄	14.0.1 附錄
15.0	15.0 附錄	15.0.1 附錄
16.0	16.0 附錄	16.0.1 附錄
17.0	17.0 附錄	17.0.1 附錄
18.0	18.0 附錄	18.0.1 附錄
19.0	19.0 附錄	19.0.1 附錄
20.0	20.0 附錄	20.0.1 附錄
21.0	21.0 附錄	21.0.1 附錄
22.0	22.0 附錄	22.0.1 附錄
23.0	23.0 附錄	23.0.1 附錄
24.0	24.0 附錄	24.0.1 附錄
25.0	25.0 附錄	25.0.1 附錄
26.0	26.0 附錄	26.0.1 附錄
27.0	27.0 附錄	27.0.1 附錄
28.0	28.0 附錄	28.0.1 附錄
29.0	29.0 附錄	29.0.1 附錄
30.0	30.0 附錄	30.0.1 附錄
31.0	31.0 附錄	31.0.1 附錄
32.0	32.0 附錄	32.0.1 附錄
33.0	33.0 附錄	33.0.1 附錄
34.0	34.0 附錄	34.0.1 附錄
35.0	35.0 附錄	35.0.1 附錄
36.0	36.0 附錄	36.0.1 附錄
37.0	37.0 附錄	37.0.1 附錄
38.0	38.0 附錄	38.0.1 附錄
39.0	39.0 附錄	39.0.1 附錄
40.0	40.0 附錄	40.0.1 附錄
41.0	41.0 附錄	41.0.1 附錄
42.0	42.0 附錄	42.0.1 附錄
43.0	43.0 附錄	43.0.1 附錄
44.0	44.0 附錄	44.0.1 附錄
45.0	45.0 附錄	45.0.1 附錄
46.0	46.0 附錄	46.0.1 附錄
47.0	47.0 附錄	47.0.1 附錄
48.0	48.0 附錄	48.0.1 附錄
49.0	49.0 附錄	49.0.1 附錄
50.0	50.0 附錄	50.0.1 附錄
51.0	51.0 附錄	51.0.1 附錄
52.0	52.0 附錄	52.0.1 附錄
53.0	53.0 附錄	53.0.1 附錄
54.0	54.0 附錄	54.0.1 附錄
55.0	55.0 附錄	55.0.1 附錄
56.0	56.0 附錄	56.0.1 附錄
57.0	57.0 附錄	57.0.1 附錄
58.0	58.0 附錄	58.0.1 附錄
59.0	59.0 附錄	59.0.1 附錄
60.0	60.0 附錄	60.0.1 附錄
61.0	61.0 附錄	61.0.1 附錄
62.0	62.0 附錄	62.0.1 附錄
63.0	63.0 附錄	63.0.1 附錄
64.0	64.0 附錄	64.0.1 附錄
65.0	65.0 附錄	65.0.1 附錄
66.0	66.0 附錄	66.0.1 附錄
67.0	67.0 附錄	67.0.1 附錄
68.0	68.0 附錄	68.0.1 附錄
69.0	69.0 附錄	69.0.1 附錄
70.0	70.0 附錄	70.0.1 附錄
71.0	71.0 附錄	71.0.1 附錄
72.0	72.0 附錄	72.0.1 附錄
73.0	73.0 附錄	73.0.1 附錄
74.0	74.0 附錄	74.0.1 附錄
75.0	75.0 附錄	75.0.1 附錄
76.0	76.0 附錄	76.0.1 附錄
77.0	77.0 附錄	77.0.1 附錄
78.0	78.0 附錄	78.0.1 附錄
79.0	79.0 附錄	79.0.1 附錄
80.0	80.0 附錄	80.0.1 附錄
81.0	81.0 附錄	81.0.1 附錄
82.0	82.0 附錄	82.0.1 附錄
83.0	83.0 附錄	83.0.1 附錄
84.0	84.0 附錄	84.0.1 附錄
85.0	85.0 附錄	85.0.1 附錄
86.0	86.0 附錄	86.0.1 附錄
87.0	87.0 附錄	87.0.1 附錄
88.0	88.0 附錄	88.0.1 附錄
89.0	89.0 附錄	89.0.1 附錄
90.0	90.0 附錄	90.0.1 附錄
91.0	91.0 附錄	91.0.1 附錄
92.0	92.0 附錄	92.0.1 附錄
93.0	93.0 附錄	93.0.1 附錄
94.0	94.0 附錄	94.0.1 附錄
95.0	95.0 附錄	95.0.1 附錄
96.0	96.0 附錄	96.0.1 附錄
97.0	97.0 附錄	97.0.1 附錄
98.0	98.0 附錄	98.0.1 附錄
99.0	99.0 附錄	99.0.1 附錄
100.0	100.0 附錄	100.0.1 附錄

Principal
M. Mahavidyalaya
A. RAJAGAL

३४. फेसबॉक कांद्वरीचा भाषिक अभ्यास

श्री. डॉ. खंडेवाड दंशिवाम
पुनर्जी विभाग मुंबईका महाविद्यालय, अंधावोर्ग,

फेवाटी ही नटनाथ गैरे यांची आत्मसंस्तुतात्मक कादंबरी आहे. लेखक ज्या परिघात परिस्थिती वाढला, त्या स्थिती-कास परिस्थितीत सैखंतासंदर्भ तोचच नटनाथ बगण-भोगण त्यांच्या औघवत्या आवतून आले आहे. सैखक स्वतःची जन्म घनमद सांगतो, त्यामुळे छाहल्लिख व सांगली, जन्म, सिंगानू, निमडी या परिघात सकुणपटलीत घनमगी बीती आपेच्या पाऊल्लेखा या कादंबरीतून उमडतात. कादंबरीची सुखात,

मंदिरकन मण्डितं।

सुखरूप नान्दिनम् ।

सुंदरान्न कृपाचं।

ऐकान्तिकाह्वयं जनमायं ।

अग्नी बनसो या सुवसानं लोकं नीतास्तु त्वाकः, आकंसा अथा धैवीयां क्षपरा कस्त्य इत्या
परिखातीमं लोकं प्रापेय षेया लोकनीतस्तथा नात्यामातुम कस्त्य सतमं केना अतः अटि वै संगीहते आग्नेः या
कादंबरीतः, कस्त्य, कादू, मासकः, मोळीं मुल्की, शिरे मुल्की, उवतापः गुल्की धौलीतः, कंठाकटा पित्र
दराकट्या आगिंतः, अनितः, सेवबाधकः, माया अग्नी पितृनीतरी पावः जी आपापली स्वतंत्र भाषा बोलातान, अनेक घटना
पसंग संवादस जी क्षपरा बोलाती जवो. त्यातून जी टांतो भाषा बोलेली खाती त्या बोलीना एक स्वतंत्र हिम आहे. मोडडा
आहे. अतंकार, प्रसिदा प्रसिदाकां सोस नव्ही सिखत जे आठवतं ते आपापल्या बोलीतून त्यांच्या पाचोव्या तोंडून
नेखाकांनी उबडतं आहे. ज्यामुळे या कादंबरीच्या आसिक अभ्यास महाकाषा उडतो तीत आधिक व शैक्त्तिक संपे
पाहता शैक्तीत

१. आर्थिक रूप

सोपा है। विविध स्वयं-काय परिवर्तितानुसार बदलते, तभीए यथाई माद ज्ञान, जगत्त शं कुदूकानुसारी बदलते या बदलतीन धनकर या प्रदत्त विस्तर्त जगत्तरी चीनी न्या मौलीनी श्रानिक स्वे पादवयस निजकतत.

मर्यादाले मारणारे, जेता धीरसाहसीत आर्थिक, सामूहिक कर्तित पाहण्यास मिळते उदा मरुतुन राखत झालत हुती, आजारी एक जवारी गर्ड हुती, गावान एक होलेत हुत, तसा श्री परात हुत, श्री चोत्त वीन पैत हुत वंथ हुत, हुती, हुत, हुती धी मरिक्त रूपे यादवत्त मिळतात, तसेच कुठ गेसा हुतांच, खाट वत्तत हुतांच दव, भात नु काय बी विता वत वगुं ही वी भावा दोशीत विषकरी कायजतत, तसेच तेंपकाव्या कुडुवातीत धी धीरसाहसीत भावत ही बीनदी बीनतात, या बीरवदत्त नायतगा, जस म्पणी, हुवाची, तेंपका विवद अथा किती तरी भाविक रूपे ठेकुवडीत परा वकाय पदसातीत भावणेंका बीनवपांतून लायवसात, कायुं दया पदसातीत भाविक कर्तित जमवतात तेंत.

2. आर्य समाज

[illegible]

अथा काठवटी, श्यात, मैका, छडी, सिंगडी, रस्तेमदार, रुद्र, ल्या, आईसवार, सगळी, सकाळी, गटूळ, बायस,
धानवार, धपूरा, धुमाळ, हापाधुपची, कुक्या, मॅडवळ, शिंप, वंगळ, बायल, हुल, नया, निचळू इत्यादीः असं कितीतरी
जबे-जुळे बळक धानवानावर आळवलेत. ज्यातून थोडे-मात्रे, पांपरा संतृप्ती, तिसरं इत्यादीची पचिती देणारे कमी-
अधिक शब्द आढळतात. याएका एका शब्दाचा मूळ मीठा अर्थ गा कांदरीत पाहण्यास मिळतो. ज्यामुळे कांदरीला
अन्याधारमणीयत्व प्राप्त होते. ही भाषेची ताकत पुंपुर ओंकातून तेवकाने कांदरीला वलय प्राप्त करून दिले
आहे.

3. गणद्वयार्थना

शास्त्रमात्रे असे काही शब्द असतात की, जें कर्मावस्थेत उन्नाटपणानून अधिकाधिक असे संयुक्त करतात त्यांचा नांव शास्त्राभिधान असा. याच शास्त्राभिधानाच्या आधारे शास्त्राभिधानाचे शास्त्राभिधान असे म्हणतात.

हिल जाते या केवळी कादंबरीत असे अनेक साध्यावधाने आहेत आहेत त्यामुळे कादंबरी 188 पृष्ठांची असूनही तीचा एक धुस मोठा आहे. ते या साध्यावधानांमुळेच शक्य झाले आहे.

उदा. मोडला घालने, अंगाची केवळी होणे, सुपान पाऊस ओतणे, यदगुदीत पडणे, हुकुमीना येणे, हाकनाक भरणे, पंचावन होणे, टारल्ले जेवणे, डोरेकेंत इतले होणे असे किती तरी साध्यावधाने वात आहेत. ज्यामुळे कमी पानात खूप मोठा आस्व दडलेला आहे. हेच कादंबरीचे भाषिक वैभव समजूद करते.

4. प्रतिभा व पत्रिके

पत्रिका आणि पत्रिके एखाद्या घटने-प्रसंगाला उठाव देण्याचे काम करतात. जेथे एखाद्या घटनेचे किंवा प्रसंगाचे वर्णनच करणे आवश्यक होते. तेथे लेखक या पत्रिकांचा वापर करतो. पत्रिका आणि पत्रिके यांच्या आधाराने एका वाक्यात त्या संपूर्ण घटनेचा एक मांडला येतो. तोच सनर्पक शब्द जो असतो तो पत्रिके व प्रतिभा असते. आणि येथे लेखकाने नेहमे तेच साधले आहे. यामीण बोलेभाषेतील दैनंदिन जीवनात वापरल्या जाणाऱ्या शब्दां, फळं, निसर्ग इत्यादींच्या प्रतिभा देवून कादंबरीच्या भाषेला सौंदर्य प्राप्त करून दिले आहे.

उदा. 'बाय गोंरीपान एकदम बाड उंच एखला दैत घालल्यावाणी वाटायची.' येथे निसर्गाचे वापरले जाणारी प्रांथपरिक नाजूक, तुंदुरता या प्रतिभा नाकारल्या आहेत. त्यांच्या वापरण्याची तुमना दैलाच्या घालण्याशी करून नवा शब्द, नवी भाषा रच केली आहे. तसेच 'शेज्यांच्या बरकट्या वाळक्या नाकश्या कांदी सारल्या दिसत होत्या.' येथे दुष्काळात घारा पाणी नसल्यामुळे हाल झालेल्या शेज्यांसाठी नाकश्या कांदीची उपमा देवून निसर्ग व भाषा यांची जवळीकता सिद्ध केली आहे. ही वाळण्याला साकडापी भावावर परिचितही नव्हतजे अत्यंत मोठा कोरडा दुष्काळ झाला करतो. अशा अनेक प्रतिभा देवून लेखकाने लोकांतील परिस्थिती भाषेच्या कसादीवर मांडलेली आहे.

5. म्हुणी व वाक्यचार

म्हुणी व वाक्यचार या त्या त्या प्रदेशातील लोकजीवनाचा भाषिक आधिकार असतात त्या बोली भाषेतून सामान्य गरीब, यामीण भाषांच्या वीथ्यात रुजलेल्या असतात. या म्हुणी स्वतः कालपरत बदलतात व आपला भाषिक परिणामही सिद्ध करतात. उदा. इतभर धोंटासाठी हातभर साबायला लागते.', 'आई भरून भौन जगू दे.' या म्हुणीतून जगण्याची धडपड व आईपेसा मांडणी किती उपयोजना येते. याची पविती येते. हीच म्हुण मराठवाड्यात

अशा म्हुणी येतात आहे. देशा नावरीला महत्त्व देवून जाताना अशा कितीही म्हुणी या कादंबरीत आहेत ज्यातून त्या प्रदेशातील भाषेची पविती येते. एकदाच केवळी ही कादंबरी पणचन म्हुणांप्रमाणे पुरन्यात भाषातोनकट त्या परिसरातील सर्व लष्करी भाषित भटक्या विमुक्त जमातींच्या ऐकण्या देनदिस जोडीलाय एक उलगडते. ती भाषा जो भाषा बोलतात त्या बोलीचे सौंदर्य घात आहे. लेखक स्वतःचकट शिथिल अशिक्षित, गरीब व यामीण माणसांची शोच बोलली जाणारी भाषा मांडतो. त्यामुळे ही कादंबरी एकदा घनगर जमातींची गूढत नाही. तर त्या परिसरातील माणसांची त्यांच्या जगण्या शीगण्याची कोणी सांगते. आजच्या 21 व्या शतकातही मानवी भाषातही बोली भाषेचे अस्तित्व करे सनर्पण टिकून आहे ते सिद्ध होते त्या बोलीचा लोकांचे ही कादंबरी सनर्पण येत संदर्भ

1. मधलाय गोंरे, 'केवळी', अक्षरवाडय प्रकाशन, पुणे, नुनिय अक्टोबर्, 13 जुलै 2018

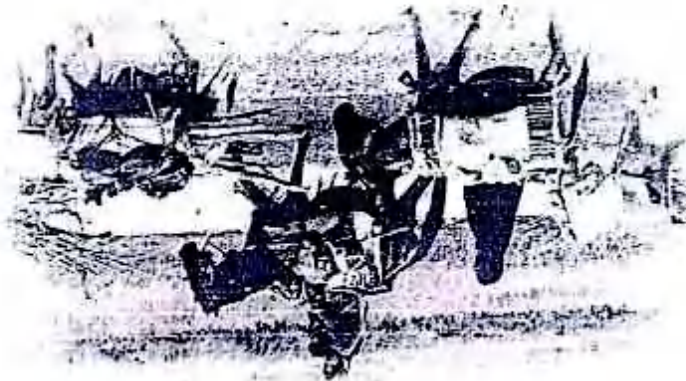
Principal
Kshobhar Maheshwari
A.M.B. 2019

Guest Editor
Dr.B.K.Shep
Dr.R.D.Rathod
Dr.K.M.Bhange

(Signature)
Principal
K. J. Somaiya Institute of
Management Studies
AMBA ISO 9001

**VIMUKTA - NOMADIC CASTES - TRIBES &
OTHER BACKWORD CLASS: PRESENT CONDITIONS,
DEVELOPMENT & CHALLENGES.**

Special Issue - Vol. II

VIMUKTA

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue February 2019

ISSN 2278-2533

41) मराठीतून मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	1104
40) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	1102
39) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	109
38) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	108
37) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	106
36) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	103
35) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	101
34) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	100
33) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	99
32) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	98
31) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	97
30) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	96
29) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	95
28) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	94
27) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	93
26) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	92
25) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	91
24) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	90
23) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	89
22) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	88
21) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	87
20) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	86
19) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	85
18) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	84
17) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	83
16) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	82
15) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	81
14) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	80
13) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	79
12) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	78
11) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	77
10) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	76
9) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	75
8) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	74
7) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	73
6) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	72
5) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	71
4) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	70
3) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	69
2) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	68
1) मराठी भाषा आणि समकालीन मराठी	67

104-11-4
The following information is being furnished to you for your information and is not to be used for any other purpose.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
455 FIFTH AVENUE
NEW YORK 17, N. Y.

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 1, 1861. It is a copy of the original letter, and is signed by Abraham Lincoln.

[illegible][illegible]

—: 1967-1968 1969-1970

The United States District Court for the District of Columbia, in the case of the United States of America, Plaintiff, against the Defendant, [Name], has this day rendered its decision in the above captioned case, and the same is hereby made known to the public.

[illegible]

2020-2021 'A' Grade Budget Request

11/15/2011

સા. રાજીવ રામલાલ

॥ कुरु ॥ कुरु ॥

Ե ԻՅԵԻ ԵՍԻԻԻԵ ԱՅԻԵՅ-ԻԵԵԶԻ

38

ISSN: 2319 9318
MAH MUL/03051/2012

Peer-Reviewed International Publication

February 2019

360

Principal
 Research Journal
 Vasundhara Mahavidyalaya
 Ambajogai

Executive Editor of This Issue
 Dr. A.M. More
 Dept. of Economics
 Vasundhara College, Chhatnandur,
 Tq. Ambajogai, Dist. Beed

Chief Editor
 Dr. Phantaji T. Phangar
 Asst. Prof. (Marketing)
 MGVS Arts & Commerce College,
 Tq. Ambajogai, Dist. Beed, India

The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

28th January 2019 Special Issue - 106

PEER REFERRED & INDEXED JOURNAL

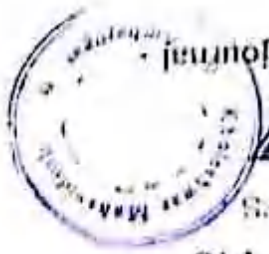
UGC Approved Multidisciplinary International E-research Journal

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL RESEARCH FLOW ASSOCIATIONS

ISSN- 2348-7143

Impact Factor 6.261

Principal
Kholaswar Mahavidyalaya
ANSAJOGAI

Executive Editor of This Issue
Dr. A.M. More
Dept. of Economics
Vasundhara College, Chhatrapati
Shri Ambabai Jai Hind

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Asst. Prof. (Marathi)
MSVS Arts & Commerce College
Weda Dist - Nashik (MS) India

The Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

28 January 2019 Special Issue- 106

Multidisciplinary International E-research Journal
 PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION
 Impact Factor 6.261
 ISSN 2348-7143

ISSN 2348-7143
 1000-0000
 1000-0000

RESEARCH JOURNEY
 International Multidisciplinary E-research Journal
 Impact Factor- 6.261, Peer-Reviewed, Indexed
 the Changing Role of the Welfare State in the Last Two Decades

47. शासन आणि कल्याणकारी योजना
प्रा.डॉ.अर्जुन मोरे, दुर्गादास जोधरी
48. भारतातील कामगारांचे अधिकार
डॉ. अनंता चापराव देशमुख
49. भारतातील कामगार सुधारणा व आव्हान
प्रा.तोडें गणेश
50. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे स्थान
प्रा.डॉ.सुरेश टी. सायल
51. भारतातील राष्ट्रीयकृत धंधा एक दिवस
डॉ. वी.के. जिंदे
52. कामगार कल्याणकारी कायद्यांचा अंदाज
डॉ.सो.मनिषा देशमुख
53. जागतिकीकरणाचे भारतीय कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव
प्रा. डॉ. खंडे सुरेश व्यंसेनगर
54. वॅकिंग लोकपाल योजना
प्रा. घुले उमेश भास्कर, प्रा. जाधव हंमराज वामनराव
55. शासन आणि भारतीय कृषी व्यवस्था
प्रा. गिरी दत्तात्रय अजंफराव
56. शासन आणि कल्याणकारी योजना
प्रा. भांडार रवि राम
57. शासन संशोधन आणि कल्याणकारी योजना
वसंत नधू हिमसले
58. भारत सरकारच्या कृषी राजवटीचा एक दिवस
प्रा. डॉ. कामरे आ.वा.
59. भारतातील कामगार सुधारणा व आव्हान
प्रा.डॉ.मंद.वी.जी
60. शासन आणि कल्याणकारी योजना
डॉ. रमनाथ भास्करन वामनराव
61. शासन आणि कल्याणकारी योजना
प्रा. डॉ. मंद.वी.जी
62. शासन आणि कल्याणकारी योजना
प्रा. डॉ. वी.वी.सादलकर

155

164

167

170

172

174

176

177

179

182

184

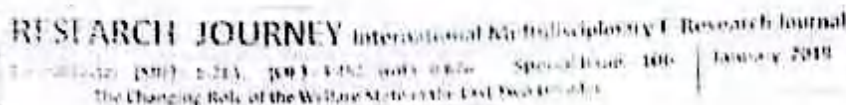
187

189

(Signature)

Principal
Khaleswar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

44. $\frac{1}{2} \ln 2$

[illegible][illegible]

१. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 २. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ३. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ४. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ५. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ६. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ७. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ८. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 ९. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-
 १०. निम्नलिखित गोमनांचा अध्यास करणे :-

Principal
Maleshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Bellary

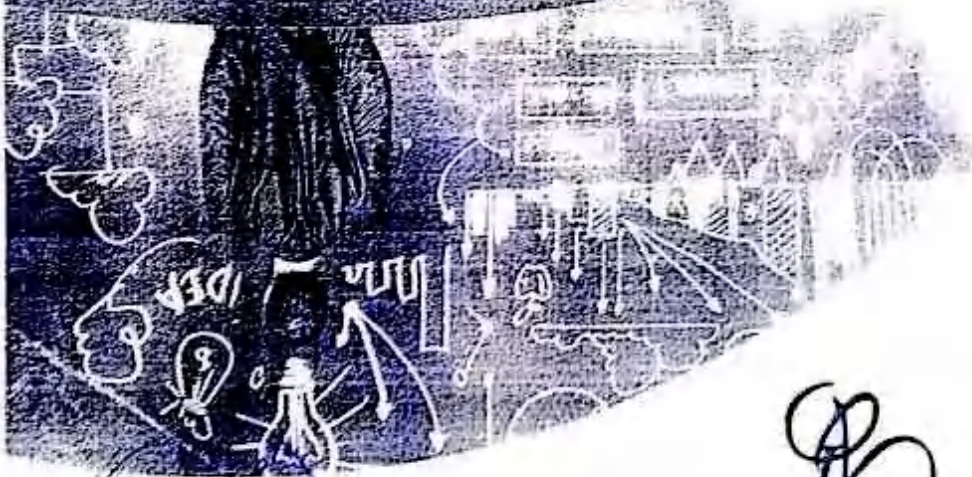

Principal
K. S. Srinivasan
K. S. Srinivasan

Ajanta
Prakashan

AJANTA

Handwritten signature or initials.

Principal

9. CONTENTS OF MARATHI PART

अ.क्र.	नाम आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.१	महाराष्ट्रातील कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. एम. एम. देवसायकर	१-१५
१.२	भारतीय शेतकरी संघटना : शाखा अर्ग डॉ. राजेश जी. का.	१६-२५
१.३	महाराष्ट्र शेतकरी आर्थिक आग वेळीस प्रो. डॉ. विष्णुभाई डोंगरे	२६-३५
१.४	कृषी उत्पादकता - एक, राज्य डॉ. डॉ. राजेश देवसाय	३६-४५
१.५	महाराष्ट्रातील कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	४६-५५
१.६	महाराष्ट्र कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	५६-६५
१.७	महाराष्ट्र कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	६६-७५
१.८	महाराष्ट्र कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	७६-८५
१.९	महाराष्ट्र कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	८६-९५
१.१०	महाराष्ट्र कृषी विकास (संयोजक : महाराष्ट्र विशेष संस्थेचे सचिव, दिल्ली) डॉ. राजेश जी. का. महाराष्ट्र कृषी विभाग	९६-१०५

(Signature)
Principal
Maharashtra Sahitya Akademi
AJANTA

४) लोकसंख्या विस्फोट

[illegible]

५) वाढते औद्योगिकरण

अनेक प्रकारचे औद्योगिक समुह आले वगळता विविध आले इगर्दीच्या तोंड, त्यांच्या त्यांच्या सामान्याच्या दमडारासाठी ओसर सोडून नाहीले करण्यात आले त्याच प्रमाणे जमिनीला स्तर खणून नवी करण्यात आले मऊ नाही काढून घेतल्यामुळे जमीन उगळी येऊन आली त्याच्या-व्यवसायी सवे प्रथम पिके देण्याच्या जमिनी येण्या-आल्या व त्यानंतर फारश्यांच्याच्या संभारणीयाची आनूबाजुच्या मागे या जमिनी सारव करण्यात आल्या वगळता-इतर पाणी नदी नाल्यात सोडल्यामुळे त्यातील पाणी प्रदूषित आले प्रदूषित पाणी जमिनीला पुनःप्राप्त होण्याचे जमिनी प्रदूषित आल्या वगळता जमिनी सारव आल्या

મુની પ્રદુષણ નિયંત્રિત કરવાસાતી ઉપાય

- [illegible]

References

9. 2. 2001

(continued)

particular is part of

Öğretmenler Mahalliyatları
Eğitim Kurumları

2. 1990年12月1日以前，在《民法通则》施行期间，因侵权行为造成他人损害的，适用侵权行为地法律。

Impact Factor 6.261

ISSN- 2345

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL/ASSOCIATION

RESEARCH JOURNAL

UGC Approved Multidisciplinary International E-research

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Sponsored By
National Commission for Women, New Delhi

Organised By
M.S. Madal's Yeshwantrao Chavan College, A

One Day National Level Seminar
on

Government Schemes and women
Related to Water, Sanitation and Hy

Authorised Prof. K. D. ...
Dr. ...

Principal

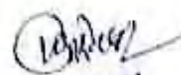
Moheshwar Mahavidyalaya
A.M.P.A. ...

36. सॅनिटरी नेपथीमधील विलंबित व महिलांमधील समस्यांचे प्रभाव
प्रा. रोहिणी निवृत्ती अंकुश 119
37. जलव्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग कसा होऊ शकतो
प्रा.कविता कोंडपल्ले 123
38. जलव्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग
डॉ.सो.उमा आसुरहोकर 124
39. महाराष्ट्र शासनाच्या योजना व महिला
डॉ. आरहले एस. डी. 126
40. पर्यावरण आणि स्त्री आरोग्य - एक दृष्टिकोन
प्रा.गडदे भारती बाबूराव 128
41. पर्यावरणरक्षण आणि स्त्रिया
प्रा.डॉ.संपदा कुलकर्णी-गिरगावकर 130
42. जल व्यवस्थापनात स्त्रियांचे भूमिका
प्रा. दिलीप ब. कांबळे , प्रा. डॉ. पिसाळ एच.जी. 132
43. कुमारी माता- एक सामाजिक समस्या
डॉ.यातासाहेब किलचे 136
44. पर्यावरण संरक्षण व व्यवस्थापनात महिलांचे भूमिका
डॉ. जयदीप रामकृष्ण सोळंके 140
45. पेयजल और महिलाओं का व्यवस्थापन
प्रा.डॉ. लहाडे मुरलीधर अच्युतराव 143
46. नारी स्वास्थ्य-सामाजिक प्रतिष्ठा
डॉ.अरविंद अंबादास घोंडके 146

Principal
Cholashwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI 10

सॅनिटरी नॅपकिनची विल्हेवाट व महिलांमधील जनजागृती प्रमुख

प्र. रोहिणी निवृत्ती अंकुश

गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, खोलेस्वर महाविद्यालय, अंबानोबाई, जि. बीड

ज्या देशात स्त्रिया जगाच्या सिमर्यात पोहचली आहेत त्यामध्ये स्वच्छतेच्या स्वच्छ पाणी, शौचालय, मूलभूत शिक्षण, मूलभूत आरोग्य आणि स्त्रियांच्या स्वच्छतेसाठी उपायनासाठी मूलभूत आवश्यकता प्राचीन भागातील महिलांची स्वच्छता नेहमीच एक विषय राहिली आहे. ज्यात बरेच विवाद आणि ऐक्य आहे. भारतातील सर्व प्रजननक्षम रोगांपैकी सुमारे 70% रोग मासिक पाळीच्या स्वच्छतेमुळे उद्भवतात. स्त्रिया त्यांचे आरोग्य, उपजीविका आणि लोबीम मोक्यात उकतात मुंबई भाषात रद्दआपल्या मते 88% स्त्रिया मासिक पाळीच्या वेळी कपड्यांचे आणि प्लास्टिक कोटेट यासारख्या आरोग्याची उपयुक्त करतात. 70% स्त्रिया प्रजननक्षम संक्रमणास बळी पडतात आणि 23% मुलींना शाळेत अपुन्हा सुविधा दिल्यामुळे भासक पाळी सुरू असताना शाला सोडतात प्राचीन भागातील इन्टर शौचालयांसाठी आवश्यक असलेल्या जागरूकता विषयी जागरूकता पसरविण्यासाठी भारत सरकारने मागील काही वर्षात ही परिस्थिती बदलली आहे. मूलभूत सुविधा आणि स्वच्छ शौचालयांची सतत उपलब्धता यामुळे स्त्रियांना मासिक पाळीत किंवा अन्यथा त्यांच्या संपूर्ण आरोग्याची खात्री घेण्यासाठी मदत होईल. शहरी भागात महिलांना शक्य तितक्या सर्वोत्तम शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि स्वच्छता उपलब्ध आहे. तथापि, स्वच्छतेच्या समस्या केवळ प्राचीन भागातील महिलांनाच प्रतिबंधित आहेत असा विचार चुकीचा आहे. शहरी भागात राहणारी सरासरी महिला 150-200 kgmm सॅनिटरी नॅपकिन्स हा मार्ग शोधतात. पण या नॅपकिन्सची योग्य प्रकारे विल्हेवाट न लावल्याने या बाबतच्या समस्या सध्या गंभीर रूप घारण केल्याने आढळून येते.

सॅनिटरी नॅपकिनचा कचरा हा शहरांमध्ये मोठे समस्या झाले असून, शहरांमध्ये पहिल्याला 20 लाखांपेक्षा अधिक सॅनिटरी नॅपकिन कचऱ्यामध्ये टाकले जात असल्याची प्राथमिक माहिती आहे. योग्य विल्हेवाट न लावल्याने हा सॅनिटरी नॅपकिनचा कचरा घातक ठरत आहे. शहरात दररोज कचऱ्यातील डायपर आणि नॅपकिन्सचे प्रमाण दिवसोदिवस वाढत आहे. शहरात काही संस्थानी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार महिन्याला 20 लाख पेक्षा अधिक सॅनिटरी नॅपकिन कचऱ्यामध्ये फेकले जातात. तर शहरात दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यामध्ये 3% म्हणजे तब्बल 42 टन कचरा हा लहान मुलांचे डायपर आणि सॅनिटरी नॅपकिनचा असतो. परंतु यबाबत महिला, मुलींमध्ये जनजागृती नसल्याने हा कचरा हाताळताना सफाई कर्मचाऱ्यांना स्वतःचे आरोग्य धोक्यात घालावे लागते आहे. वैश्वीकरणामुळे नॅपकिन्स हे जोकक कचऱ्यांमध्ये मोडत असले, तरी सध्या घरातल्या रोजच्या कचऱ्यामध्ये हे सॅनिटरी नॅपकिन आणि डायपर फेकले जातात.

भारतात मोठ्या प्रमाणावर सॅनिटरी नॅपकिन्सचा वापर वाढताना यासाठी प्रसार माध्यमांच्या सहभागी याचा प्रचार होत आहे. अमरी सॅलिब्रिटी मंडळींनी याबाबत जाहीरपणे बोलू लागले आहेत. यातून सॅनिटरी नॅपकिन्सचा वापर हा मोठ्या प्रमाणावर वाढत पण हा कचरा अविघटनशील आहे. यामुळे पर्यावरणाचे तसेच मानवी आरोग्याचेही मोठे प्रमाणेच नुकसान होत आहे. भारतात सॅनिटरी नॅपकिन्सच्या विल्हेवाटीची समस्याही मोठी आहे. महानगरपालिका स्वतःच्या पाहणीत पहिलीच सॅनिटरी नॅपकिन्स डिग्रीव्हल करण्याविषयीची जनजागृती कार्यक्रम प्रकल्प जनजागर सेंसिबल राखणे हे उपाययोजना घ्यात. त्यामध्ये सॅनिटरी नॅपकिन्स डिग्रीव्हल करण्याविषयीची जनजागृती कार्यक्रम घेण्यात आला.

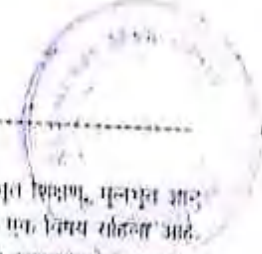
• सॅनिटरी नॅपकिनच्या विल्हेवाटीअभावी उद्भवणाऱ्या दुष्परिणाम :

देशभरात सॅनिटरी नॅपकिन्स वापरणाऱ्या कचरा पुरवठा करत आहे. ज्या त्याची विल्हेवाट योग्य प्रकारे न लावल्याने उद्भवणाऱ्या दुष्परिणामाबाबत उदासीनता असल्याचे दिसू येते. शाला, महाविद्यालयात, सरकारी व खाजगी कार्यालयात सर्वोच्च शिक्का असलेल्या जसे पिंप्रपट्टाह, मॉल्स मंडोवाजार इ. ठिकाणी विल्हेवाट योग्य प्रकारे लावण्यासाठी कुठलीच शासकीय मदत उपलब्ध नाही. 2015-16 च्या राष्ट्रीय आरोग्य सर्वेक्षणानुसार भारतातील 30 ते 35 कोटी महिला नॅपकिनचा उपयोग करू लागल्या आहेत. 15 ते 54 वर्षांमधील 17 कोटी महिलांचा त्यात समाविष्ट होतो. मासिक बारा नॅपकिन्स या हिशोबाने वापरलेल्या 204 कोटी नॅपकिन्स वजन 23 हजार टन एवढे भारते. सर्वेच महिलांमध्ये नॅपकिन वापरणे सुरू झाले. तर हा कचरा जिली भाषात स्वच्छता मोठा होईल याचा अंदाज केलेला बरा.

स्थिरस्थितीत वापरलेले नॅपकिन्स कचरापेट्टीत किंवा शौचालयात टाकल्या जातात किंवा नाल्यात उघड्यावर फेकून दिल्या जातात. 90% पेक्षा जास्त नॅपकिन्समध्ये जैविकरित्या विघटन होऊ न शकणाऱ्या कुंड जोईल पॉलिमरच्या वापर होतो. ते नष्ट होण्यास शेकडो वर्षे लागतात. त्यावर पुनर्प्रक्रिया होऊ शकत नाही. यासाठी महिलांमध्ये कचरा व्यवस्थापन, कचरा वर्गीकरण करणे व त्या कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, इन्सिनेरेटर मशीनचा वापर करणे यासाठी जनजागृतीची आवश्यकता आहे. याविषयी महिलांमधील याविषयीची जागरूकता मोहिती अभ्यासणाऱ्यासाठी हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला.

संशोधनाची उद्दीष्टे :

- 1) सॅनिटरी नॅपकिन्सची विल्हेवाट विषयक महिलांमधील जाणिव - जागृती तपासणे.
- 2) सॅनिटरी नॅपकिन्सची विल्हेवाट ह्या समस्यांचे माध्यम समजून घ्यावे.

Handwritten signature and date: 15/03/2019

- ३) कचरा व्यवस्थापनात अविघटनशील कचरा वेगळा गोळा करतात का ? हे जाणून घेणे.
४) सॅनिटरी नॅपकिन्सची विल्हेवाट लावण्यासाठी वेगळ्या व्यवस्था आहेत का ? हे जाणून घेणे.

● **गुहितक :**

सॅनिटरी नॅपकिन्सची विल्हेवाट योग्य प्रकारे लावण्याविषयी महिलांना माहिती आहे.

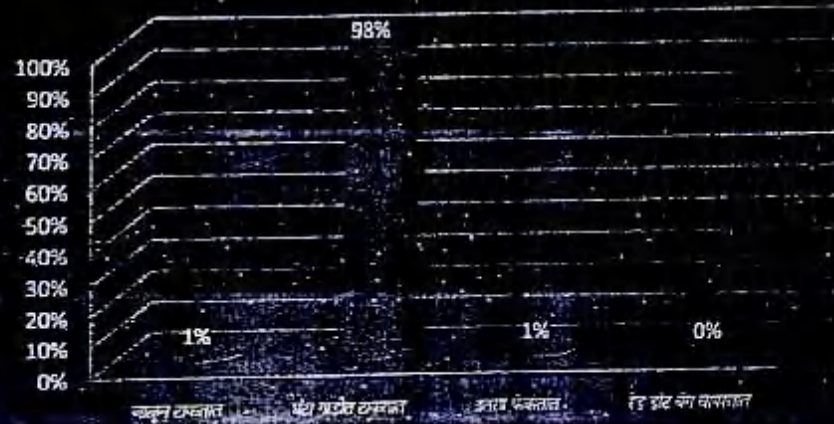
● **समाप्ती :-**

संशोधनासाठी अंबाजोगाई शहरातील एवढीच सर्वादीत व्यापकता होती. तसेच महिलांचा वयोगट ३० वर्ष ते ४० वर्ष एवढा मर्यादित होता. यासाठी १०० नमुनांची सांख्यिक नमुना पद्धतीने निवड करण्यात आली.

● **संशोधन पद्धती :-**

- सांख्यिक नमुना पद्धतीचा वापर करण्यात आला.
- प्रस्तावित व मुलाखत तंत्र वापरण्यात आले.
- वर्गीकरण, टक्केवारी व सांख्यिक विश्लेषण करण्यात आले.
- **निष्कर्ष :-**

सॅनिटरी नॅपकिन्स विल्हेवाट लावण्यासाठी पद्धती दर्शक आलेख.

- अंबाजोगाई शहरामधील ९८% महिला सॅनिटरी नॅपकिन्स वापरतात.
- या शहरात सॅनिटरी नॅपकिन्स इन्सिनेरेटर मजिग कॉलनीत, सार्वजनिक ठिकाणी बसवलेले नाहीत.
- सॅनिटरी नॅपकिन्स इन्सिनेरेटर मजिग डारे मध्ये वापरतात तेच महिलांना माहित नाही (१.५% महिलांना हे माहित नाही.)
- ९८% महिला नगरपरिषदेच्या घटा माडीत वापरलेले नॅपकिन्स टाकतात.
- तेच एवढेच घमेल्या पिढीची संख्या १.५% महिलांना माहितच नाही.
- सॅनिटरी अयोग्य प्रकारे विल्हेवाट लावल्यामुळे प्रदुषात भर टाकली जाते. या विषयी १.५% महिलांना माहिती नाही.
- सॅनिटरी नॅपकिनस अविघटनशील कचर्यामध्ये मोडतात याविषयी ८०% महिलांना माहिती नाही.

● **शिफारशी :**

- १) महिलांमध्ये कापडी पेंडचा वापर वाढला पाहिजे.
- २) सॅनिटरी नॅपकिनची विल्हेवाट सॅनिटरी पेंडसची विद्युतदाहिनीत विल्हेवाट लावता येऊ शकते.
- ३) सॅनिटरी नॅपकिनच्या एवजी महिलांना मेन्सुअल कप वापरले तर या समस्या पासून सुटका होऊ शकते.
- ४) अविघटनशील कचरा वेगळा गोळा पाहिजे, त्याविषयी महिलांमध्ये जाणिव जागृती करणे आवश्यक आहे.
- ५) शासनस्तरीय डिस्पोज प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. त्यासाठी महिलांमध्ये जाणिव - जागृती करणे आवश्यक आहे.
- ६) सॅनिटरी नॅपकिन वापरण्याविषयी या जशी जन जागृती केली, त्याप्रमाणे विल्हेवाट लावण्याविषयी देखील जन - जागृती सुरू पाहिजे. यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न चालवा पाहिजे.

(Signature)
Principal
Khoteshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI 120

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue – Vol. I

VIMUKTA - NOMADIC CASTES – TRIBES AND OTHER
BACKWORD CLASS: PRESENT CONDITIONS,
DEVELOPMENT AND CHALLENGES.

Guest Editor
Dr.R.D.Rathod
Dr.B.K.Shep
Dr.K.M.Bhange

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431122 (Maharashtra) Cell:07588057695,03850203295
harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All types Educational & Reference Books Available & Distributor www.vidyawarta.com

Principal

MAH MUL/03051/2017
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Publication

February 2019
Special Issue-01

07

46) चरमराय नार्क याच कृषि विकासनील योगदान श.डॉ. ज्ञान सुनिल महादेवराव, पाटोडा	123
47) कृषि कलाय जनक चरमराय नार्क श.डॉ. कदन बा.जाधव, पाटोडा, जि.बीड	124
48) भारतभू अदर्श भूमीपू - सा चरमराय नार्क श. डॉ.चनराज जगनाथ, नाशिक	126
49) महाराष्ट्रातील लोकशाही विकसितकरणान चरमराय नार्क याच योगदान श. संजय अंकुशराव जगनाथ, किन्नगाव	127
50) महाराष्ट्राच्या कृषि विकासान भूमीपू चरमराय नार्क याच योगदान डॉ.दण्डे चरभूत बंकराव, जि.बीड (महाराष्ट्र)	129
51) जीवन उत्तरीय प्रणेत चरमराय नार्क - जीवन आणि कार्य श. गोदावरी व्ही. वन, जि. यवतमाळ	131
52) महाराष्ट्राच्या विकासान चरमराय नार्क याच योगदान श. मुंडे नरसिंहराव विनायकाव, जि.बीड	134
53) महाराष्ट्राच्या विकासान चरमराय नार्क याच योगदान श. डॉ. शिवाजी लक्ष्मण नागगाव, नांदगाव	136
54) महाराष्ट्राच्या आयुष्य विकास - चरमराय नार्क श. डॉ. मलयादे व्ही.ए. & श. नवगणकर राजाभाऊ नरकराव, जि.हिंगोली	137
55) जीवनवर्धनीय प्रणेत चरमराय नार्क श. नार्क एन.डी., ना.पटोडा-बी. जि.बीड	139
56) जीवनवर्धनीय प्रणेत - चरमराय नार्क याच जीवन व कार्य डॉ.विजय एन.नागे, ना.सिंदखेड राजा जि.बुलढाणा	140
57) जीवनवर्धनीय प्रणेत चरमराय नार्क - एक जीवन प्रणाम श. अजय श्रीधर फड, ना.अहमदनगर, जि.अहमदनगर	143
58) जीवनवर्धनीय प्रणेत चरमराय नार्क - जीवन आणि कार्य श. सी. सयदक दिपसाय विश्वनाथ, जि. परभणी	144
59) आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी चरमराय नार्क याच योगदान श. दिनाकर मोदराव खान्निने, ना.जि. लातूर	146
60) महाराष्ट्राच्या विकासान चरमराय नार्क याच योगदान श.डॉ. भाऊ भाणू राठोड, गिरगाव, ना. पटोडा बी. जि. बीड	149
61) जीवनवर्धनीय प्रणेत चरमराय नार्क - जीवन व कार्य श. डॉ. प्र. म. राठोड, पावनगाव, जि.बीड (महाराष्ट्र)	151

महाराष्ट्राच्या विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान

प्रा.मुंदे तुळजिराम विनायकराव
ग्रंथपाल,

श्री.सिधेश्वर महाविद्यालय गाजलगाव, जि.औड

यक्षणा नियुक्ता भवति.

[illegible]

त्यांना "सहकार" पत्रे पोचतात.

१९५७ साली दुसरी सांख्यिकीय निवडणूक झाली. या निवडणुकीत चरतरास नांदेगावी कम्युनिस्ट पक्षाचे तर्फे असलेले आपले पोतसधरी श्री दत्तराव देशमुख यांचा अजरा हल्ला होता. आंध्रप्रदेशातील पक्षराज केल्या, त्यानंतर पक्षराजांचा अदृष्टापाच्या नेतृत्वाखालील माओवादीत चरतरास नांदेगावी कुळीस होऊन निवड झाली. या काळात त्यांच्या कसरीकरीत पहारासधरीत दाखी ओढल्यात. आपल्यापक्षा त्यांनी अहरीत नासत पक्षाने केला. अहरीतसधरी पावला शिवराय जोड्या-जोड्याबघा-या शिवराय, निवडल्या पाण्यासधरीत पक्षरासधरी आंध्रप्रदेशात अहरी पाण्याखाली येणार नाही म्हणून या पोतनासासधरी पात पक्षाने केला. त्यासधरी स्वतः नासलेत-नासत राहलेत नासासधरी त्यांनी पक्षाने केला. त्यासधरी विमोद घोंदरी, पक्षीस सेट, जोड-गोडसधरी, जगास ध्यावरी आंध्रप्रदेशात पक्षरासधरी नांदले. आज ही महासधरीत अनेक दिवसांनी चरतरासधरी आपल्यात अहरीत येतात.

[illegible]

સ્વાત્મ્ય મહાસંઘ સંસ્થાનો વિગતથી જાણવાનાર મહાસંઘીયો પોતાના મુલાકાતી શ્રી યશવંતરાવન ચંદ્રસેન શાંતી નિવાસ સ્થાતી નવરાસન નાદેક યાત્રાના કાંઠે મહામુનિ સાહેબે દર્શી મેલે. અષ્ટપદેશાતીય મહામુનિ યાત્રાનો આમ તો મહામુનિ ત્યાં પહોંચી ગામ કેલે ગણાયાનો ત્યાં અનુભવનાર ત્યાંની મહામુનિ પદવિગમ આગળો નવમંદ્રમણ આગળી.

यसमाथि नार्देका-नी शिंदेजी-जीच्या भारणीवरील कथाना
मराठेशिखीच्या विरोधात विधानात्मिका ओपविल्ल्यात मांडला. वृत्त-कथन
अभिलाषा आलेल्या असल्या तरी त्यातून घडवणारा सोपुन जमीन्दार जो वृत्त-त
त्याचा पराधरा घेत द्या नव्हता. त्याच्या जोडीत शिखी-यांकडे एक-दोन एकर
जमीन आणि जमीनदम्याने-तून द्यात एकरा-दोन असल्या. अशाच-त
वृत्तकथनदम्या-तरीही मांडला होता. "करीब त्याची जमीन" इ. तसे
वृत्तकथनदम्याने अभिलाषा आले. पुण एकांतीत किती जमीन स्वतः-त
होती या-बद्दल सुभाष-तरीही कळत आणि त्याचाच वैयक्तिक-जमीन्दार
जो पोट-होत. यशदास नार्देका-नी या-विषयकही अजून घेतली-त विचारणी-त

NAR

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII Issue - II Marathi Part - II / Hindi Part - II April - June - 2018

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2017 - 5.2
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

(Signature)

Ajanta Prakashan
Aurangabad, (M.S.)

(Signature)
Subhash A. Patekar
Assistant Professor (Dept. of Commerce)
Kishorshwar Mahavidyalaya,
Ambajogai - 431517

(Signature)
Principal
Kishorshwar Mahavidyalaya
Lecturer
P.S. College of Phy. Ed. & Yoga
Aurangabad.

EDITORIAL BOARD

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sri Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
Rachauli Road, Lucknow.

Dr. Shashikar Gangarwar
Hindi Dept. Vastanar Nali
Maharajprastha Vastanar, Nanded.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd.),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology, University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.

Dr. Walunik Sarwade
HOD, Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head, Dept. of Public Administration
Director, Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head, Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Shankar Ambhore
HOD Economics,
Smt. Dinkarwar Mahila Mahavidyalaya, Jalna.

Dr. P. Vithal
School of Language and Literature Marathi
Dept. Swami Ramkrishna Teerth
Marathwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vidya Bhava University, Hazarbagh, Lucknow.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Gajanan Gulkare
Asst. Professor Sri Gadge Baba
Amravati University, Amravati, Amravati.

Dr. Madhukar Kisanrao Tajne
Department of Psychology,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya,
P.E.S. College of Eng. Edn.
Aurangabad.

Subhash S. Patekar
Assistant Professor, Dept. of Commerce

EDITORIAL BOARD

Dr. S. K. Omkarwar
Professor and Head, Physics,
Sir Codge Baba Amtekar University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental Sciences,
Dr. Babasaheb Bhimasekar Ambedkar University
Rachaully Road, Lucknow.

Dr. Sheshkar Gangurwar
Head Dept. Veterinary Sci.
Maharajawade Veterinary, Nanded.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd.),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology, University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology, University, Dibrugarh.

Dr. Walulik Barnade
HOD Dept. of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Maharashtra
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head, Dept. of Public Administration
Director, Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Neelgagan
Professor and Head, Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. Shankar Anbhori
HOD Economics,
Smt. Dinkar Mahila Mahavidyalaya, Jena.

Dr. P. Vithal
School of Language and Literature Marathi
Dept. Swami Karamand Teerth
Maharashtra University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Mamnagar, A/P. Tal Chaudwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Hanzuge
Head Department of Psychology,
Yashwantrao Chavan University, Dhule.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Vinayak Chitambar
Asst. Professor East College Hindu
Amravati University, Amravati, Amravati.

Dr. Madhukar Khamrus-Tajer
Department of Psychology,
Dangri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad, (M.S.)

Handwritten signature/initials

Dr. J. S. Subhash S. Patkar
Assistant Professor, Dept. of Commerce

P.E.S. College of Eng. Edn.
Aurangabad.

३. लिप्यंकन, लिप्यंतरण और अनुवाद

पा. डॉ. मनीतकुमार अमृतराम चाकले

मुख्यशुद्धि:

अनुवाद अनुपस्यूत अनुशासन है। इसकी अंतरभाषिक कवरवाइची में तुलनात्मक और व्यापारिक भाषा विज्ञान की सहायता अपरिहार्य होती है। इस अपरिहार्यता में लक्ष्यभाषा का स्वभाव और संरचनागत नियम उत्प्रेरक बनते हैं, ताकि संप्रेषण और बोध के मामले में अनुवाद मूल जैसे प्रभाव का सुजन की चरसीटी होती है। इसलिए अनुवाद को सुजन का सुजन, सुजन का पुनर्सुजन अथवा सुजन का अनुसुजन कहा जाता है और अनुवाद कर्म को सुजनात्मक कर्म। अभिप्राय स्पष्ट है कि अनुवाद की सार्थकता सुजनात्मक होने में है।

अनुवाद को सुजनात्मक बनाने का सारा दायरेदार अनुवादक पर होता है। इसके लिए अनुवाद में भाषा की प्रवृत्ति, भाषा में अंतर्भूत सांस्कृतिक तत्व, सामाजिक आचरण और संस्कार को पहचानने तथा उन्हें अनुभव एवं व्यक्त करने की क्षमता जरूरी होती है। इसके अभाव में अनुवाद में मूल का शाब्दिक प्रतिस्थापन बन कर रह जाता है। यह रजोताभाषा की प्रवृत्ति और संरचना तथा संस्कार का अनुकरण बन जाता है। ऐसा अनुवादकता के लिए किसी रचना को लक्ष्य भाषा में फिर से रचना वास्तव में सुजन सारीख मौलिक और उन्मेषी होता है। इसके लिए अनुवादक में मूल रचना के प्रति आसक्ति, उसके अर्थ और अभिप्राय को जानने की जिज्ञासा तथा उसे लक्ष्यभाषा में उलाने की आकांक्षा आदि जरूरी होती है। यह लक्ष्यभाषा के किसी आभाव की पूर्ति मात्र नहीं, बरन किसी एक भाषा की रचनात्मक उपलब्धि को दूसरी भाषा में फिर से रचने का उत्तम होता है। यह व्यापक अर्थ में 'आ गो मदा: कृतवो गंतु विश्वतः' होता है, जिसका स्पष्ट अर्थ है की विश्व को सभी भाषों, दिशाओं से उत्तम ज्ञान मिले। उत्तम ज्ञान का स्वागत है।

जाहिर है कि किसी उत्तम ज्ञान की अभिलाषा, उसका अंगीकरण और अन्य भाषा में रूपांतरण स्वयं में रचनात्मक उत्तम है। यह उत्तम रचना के साथ-साथ लक्ष्यभाषा के सापेक्ष होता है। भाषाओं में संरचना एवं अभिव्यक्ति पैटर्न में पाई जानेवाली मितता के कारण किसी एक भाषा की रचना को उसकी मूल अर्थवत्ता, संवेदना तथा प्रभावमयता के साथ दूसरी भाषा में अंतरित करना कठिन होता है। इसके लिए अनुवादकता को रचना के साथ साधारणीकरण का रिश्ता जोड़ना पड़ता है। रचनाकार की भावशुद्धि पर उत्तरना पड़ता है। तब कही जाकर अनुवाद मूलवत् संप्रेषण तथा संवेदा हो पाता है। अतः, अनुवाद में सुजन की परिकल्पना प्रमसाध्य, ज्ञानाभिमुख एवं नावोन्मेषी परिकल्पना है।

जैसे भी अनुवाद भाषा में संयोजन होना चाहिए और भाषा मांगनीय संश्लेषण का अप्रतिम माध्यम
होना चाहिए। प्रतीकता की मांग तथा संश्लेषण की अंतर्गतता के अनुसार भाषा अपने पक्षों में निरंतर संवर्धनी और संशु
करती है। नए विचार, नए विचार और नई संरचनाओं की व्याख्या करने में भाषा को निरंतर नूतन अभिव्यक्तियों
संरचना पड़ती है। भाषा इसी सृजनात्मक तरीके से पूरा करती है। कभी कभी नई अभिव्यक्ति के सृजन
होना, जो कभी नया भाषा की किसी अभिव्यक्ति को अंगीकार कर लेता है। इस प्रक्रिया में विचार
संरचना की तरह अनुवाद की भी महत्वपूर्ण भूमिका होती है। अनुवाद का भूमिका सृजनशील बनकर
करता है। ऐसे अनुवाद में शब्दों, संश्लेषण से परहेज होता है। किसी भाषिक कथन को उसके
अभिप्राय और प्रभाव समग्र के साथ दूसरी भाषा में अंतरिकत करने में ज्ञान, कल्पना और प्रभाव सम
ग्रह दूसरी भाषा में अंतरित करने में ज्ञान, कल्पना और कार्यान्वयन प्रतिभा की आवश्यकता पड़ती है।
अनुवाद अच्छा, पठनीय और मूल जैसा प्रभावकारी बन पाता है। अनुवाद की सकलता भी यही होती है।
यह अनुवाद न लगे, मूल रचना लगे। अनुवाद का मूल रचना लगना दरअसल स्रोतभाषा के कथन
संरचना में समानांतर सृजन करना है। अनुवादकर्ता के रचनात्मक सरोकार और उनकी कल्पना के
यह समय नहीं होता। अनुवादकर्ता के ये सरोकार और उन्मेष सृजनशील अनुवाद अथवा अनुवाद में सृज
ननिर्वाह्य शक्ति है।

यद्यपि, अनुवाद के सभी प्रकारों और युक्तियों में सृजनशीलता की जरूरत पड़ती है। लिपि
लिप्यंकन आदि सभी अनुवाद प्रकारों में मौलिकता और सृजनशीलता से सृजन थोड़ा बढ़ता है तथा उप
में वृद्धि होती है। इस बारे में विविध विस्तार से चर्चा की जाएगी।
लिप्यंकन और अनुवाद

अनुवाद की विविध युक्तियों में लिप्यंकन (प्रतिलेखन) सर्वाधिक व्यापक एवं लोकप्रिय युक्ति
प्रतिलेखन सामान्यतः प्रतीक शब्द, वाक्य या पाठ का होता है। इनमें ध्वनि - प्रतीक केंद्रीय भूमिका
है। इसमें शब्द, प्रतीक पदों से लिखित रूप में विद्यमान नहीं होते, मौखिक तौर पर उच्चारित या वं
द्वारा प्रतीक होते हैं। वास्तु लिप्यंकन (प्रतिलेखन) का आधार संस्मरण होता है। इस प्रकार प्रतिलेखन
उच्चारित वाक्य प्रतीक शब्द, वाक्य या पाठ का लिप्यंकन होता है। सबर शब्दों में कहीं तो प्रतिलेख
कथन का लेखन जानी किसी मौखिक या प्रतीक शब्द या वाक्य का लेखन प्रतिलेखन कहलाता है।
अन्य में या किसी मौखिक कथन का भाषा में नकल है।

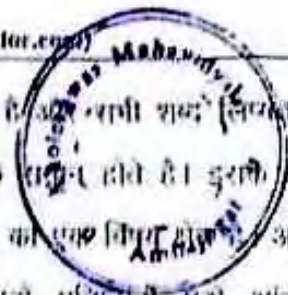
इस तरह लिप्यंकन (प्रतिलेखन) का आधार भाषिक लेखन है। भाषिक लेखन लिपि में होता है
यह आधार भाषा है। आधार भाषा के प्रतीक होते हैं। वे स्वर तथा व्यंजन दो प्रकार के होते हैं। हिंदी भाषा

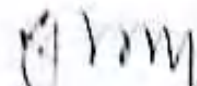
विश्व, विदेशीय यहाँ विभिन्न परिवर्तन का भी पूरा अनुशासन होता है। अर्थ-राष्ट्रीय शब्दों (विदेशीय) यहाँ होते हैं। विदेशीयता में अन्त होते हैं, विदेशी यहाँ की और उत्तरण एक साधन होते हैं। दूसरे, भारतीय समाज का भी विषय था मुझे है। समाज विदेशीय का अध्ययन धर्मविज्ञान का एक विषय है। अनुवाद में विदेशीय एक आम कार्यवाही है। विदेशी भाषाओं के आगत शब्दों, स्थानों, परिस्थितियों, पदों, आचमिक शब्दों, पुराणों, समाचार पत्रों, कलाकृतियों, चरित्रों, फिल्मों आदि के नाम ज्यों-का-त्यों लिखित कर अप्रामाण्य में समाहित कर लिख जाते हैं। ऐसे प्रयोगों के अनुपात में यहाँ सुविधा कमतर रहती है तथा इससे पाठ के अर्थोपलब्धि में बाधा पड़ती है। यहाँ Colours-कॉलोर्स, New York- न्यू यॉर्क, The Times of India- द टाइम्स ऑफ इंडिया, My nation is India- मेरा देश है भारत, Mother India- मदर इंडिया, Good- गुड, Doctor- डॉक्टर। इस तरह से रहस्य होता है की अनुवाद में मूल के अर्थ तथा अभिप्राय को अपूर्ण रूप से विदेशीय की भी सुव्यवस्था भूमिका होती है।

सारांश

विदेशीय और विदेशीय का जो संकल्पना आधुनिक युग में अनुवाद विज्ञान की अत्यंत महत्वपूर्ण संकल्पना में बदलती है। जिसके द्वारा आज के वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में विश्व में हर जागरूक और उत्तरदायी व्यक्तियों के लिए आवश्यक बन गई है। इस से संकल्पनाओं का पूर्ण शब्दों का सरलीकरण तथा लिपि का साफ साफ अभिव्यक्ति होता है।

संदर्भ

- (1) अनुवाद और उद्देश्य आधुनिक अनुशासन - डॉ. श्रीनारायण रामोर,
- (2) अनुवाद प्रक्रिया और तकनीक - डॉ. रामप्रकाश कुलश्रेष्ठ
- (3) अनुवाद, अनुवाद का पूर्ण विवरण - डॉ. श्रीनारायण
- (4) अनुवाद विज्ञान की यहाँ की भूमिका - वैश्वनाथ भास्कर
- (5) अनुवाद विज्ञान की स्वरूप - डॉ. सुरेशकुमार
- (6) अनुवाद विज्ञान - डॉ. मोहनदास विहारी
- (7) अनुवाद प्रक्रिया और परिप्रेक्ष्य - डॉ. रमेशचंद्र भास्कर

Subhash S. Patkar
Assistant Professor, Dept. of Commerce
K. J. Somaiya Institute of Management Studies and Research
Vashi, Mumbai

Principal
K. J. Somaiya Institute of Management Studies and Research
Vashi, Mumbai

आपत्ती व्यवस्थापन व प्रसार माध्यमे

डॉ. मुंडे बालासाहेब विस्वनाथ
खोलेवर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
जि.बीड

प्रस्तावना :

आपत्ती ही पृथ्वीतलावरील जीवसृष्टीसाठी अपायकारकच असून ती टाळण्यासाठी व आलेल्या आपत्तीपासून बचाव करण्यासाठी या आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे काळाची गरज आहे. आज मानव आपल्या कुशाग्र बुद्धीमत्तेच्या जोरावर नवनवीन शोध लावत आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या जोरावर भौतिक प्रगती करत आहे. त्यासाठी निसर्गावरही कुरघोडी करत आहे. वाढते औद्योगीकरण, जंगल कटाई, उत्खनन इ. मुळे नैसर्गिक असमतां होऊन नैसर्गिक व मानवनिर्मित संकटांना जन्माला घालत आहे. एका बाजूला प्रचंड वेगाने विकस होत आहे तर त्याचा परिणाम म्हणून दुसऱ्या बाजूला निसर्गाच्या लक्षातून भूकंप, ज्वालामुखी, सुनामी, भूस्खलन, वादळे, उल्कापात, गारपीट इ. सारखे संकटे दिवसेंदिवस वाढत आहेत. रासायनिक, जैविक संकटेही वाढत आहेत. त्यामुळे या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे करावे व हे करत असतात लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून मानल्या गेलेल्या प्रसार माध्यमांची यात काय भूमिका असायला हवी, हे यात पहावयाचे आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनाच्या व्याख्या :

पर्यावरणात अचानक घडणाऱ्या अनाकलनीय व विनाशकारी घटनांना पर्यावरणीय आपत्ती म्हणतात. या आपत्ती मानवी क्रियांवर परीणात होऊन प्राणहानी होते व वित्तहानी होते. म्हणून प्रगत शास्त्रीय ज्ञानाचा वळार सुयोग्य व्यवस्थापनाद्वारे नैसर्गिक आपत्तीची तीव्रता कमी करता येते. या प्रक्रियाला आपत्ती व्यवस्थापन म्हणतात.

आपत्ती व्यवस्थापना या संज्ञेच्या वस्तुनिष्ठ व्याख्या खालील प्रमाणे पाहता येतील.

जेम्स ल्युडी :-

"विशिष्ट उद्देशांच्या पूर्तीसाठी इतरांनी चालवीलेल्या प्रयत्नांचे नियोजन करणे, त्यात सनन्ध राखणे, प्रेरणा निर्माण करणे आणि नियोजन ठेवणे इत्यादीसाठी करावे लागणारे मुख्यकार्य म्हणजेच व्यवस्थापन होय"

हेनरी फेयल :-

"व्यावस्थान म्हणजे गविष्ठानदल अंदाज बांधणे, नियोजन करणे, संघटना स्थापने, आदेश देणे व त्यांचे समन्वय साधून नियंत्रण ठेवणे होय"

जॉर्ज टेरी :-

"पूर्वनिर्धारित उद्दीष्टांच्या पूर्तीसाठी व्यक्ती व साधन सामुग्रीया उपयोग करून नियोजन करणे, संघटना निर्माण करणे, प्रोत्साहन देणे तसेच समुहाच्या कार्यावर नियंत्रण करणे, संघटना निर्माण करणे, प्रोत्साहन देणे तसेच समुहाच्या कार्यावर नियंत्रण करणे इत्यादी प्रक्रिया म्हणजे व्यवस्थापन"

व्यावस्थापन ही संकलना व्यावक स्वरूपाचे असून एखादी आपत्ती निर्माण होण्याची शक्यता असल्यास ती निर्मीतीपूर्वीच सर्व शक्यतांचा विचार करून उपाय योजनाची आखणी केली जाते. आपत्ती व्यवस्थापन साधारणतः खालील तीन टप्प्यात केली जाते.

Lecturer

Website - www.researchjourney2018@gmail.com
Kholishwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Beed

Dr. Munde Balasahab Vishwanath
Kholishwar Mahavidyalaya
Ambajogai

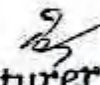

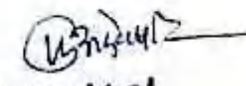

१३. जागतिक तापमान वाढ पुर,मुकंप,सुनानी,वाढक विविध रंग रासायनिक,जैविक वायु प्रदूषण प्रसारण करण्याचे काम ही माध्यमे करतात.
१४. आपत्ती निर्माण झालेल्या प्रदेशात आपत्तीनंतर लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी वायु प्रदूषण नियंत्रण उपलब्ध झाल्या आहेत की, नाही यावर लक्ष देणे.
१५. एकूणच आपत्ती व्यवस्थापनात प्रसार माध्यमांनी सामाजिक बांधिलकीची जाण घेऊन समाजहित लक्षात घेऊनच प्रसारण करावे. विनम्र, किळसावने, भितीदायक प्रसारण करत नये यातून मानवी मृत्पाचे जतन होईल आणि आपत्ती नियारणात मदत होईल असेच वर्तन माध्यमांनी घेवावे.

संदर्भसूची :

१. पर्यावरण मृगालशास्त्र -	डॉ. विठ्ठल घालनूरे
२. पर्यावरण आणि संस्कृती -	डॉ. केशव ठवळीकर
३. पर्यावरण अभ्यास -	डॉ. सुरेश फुले
४. माध्यम दृष्टीकोन -	डॉ. वि.ल.घाकरकर
५. माध्यम समीक्षा -	डॉ. वि.ल.घाकरकर
६. इंटरनेट सहाय्य आणि मराठी पत्रकारिता -	डॉ. गणेश मुळे.

Lecturer
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Bidar

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

आज या प्रसार माध्यमांचे तीन प्रकार पडतात.

१. मुद्रित माध्यम : यात वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिक, व्र्मासिक, यांचा समावेश होतो.
२. श्राव्य माध्यम : आकाशवाणी
३. दृक्श्राव्य माध्यम : यालाच इलेक्ट्रॉनिक माध्यम म्हणतात. यात दुरदर्शन, संगणक, इंटरनेट, चॅटिंग इ. आज काळाच्या ओघात या प्रसारमाध्यमांची वाढ होवून जागतिकीकरणाच्या स्वरूपत आणले स्वस्वतः बदलत आहेत. देश-विदेश शैक्षणिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय, क्रिडा, राजकारण, मनोरंजन व आपत्कालीन परिस्थितीत आपली भूमिका वजावत आहेत.

आपत्ती व्यवस्थापनात प्रसारमाध्यमांची भूमिका :

आपत्ती ही समाजविघातक असते त्यामुळे लोकशाहीच्या आधारस्तंभ या नात्याने लोकांची आपत्ती ही आपली आपत्ती समजून माध्यमांनी समाजाला आपत्तीपूर्व, आपत्ती आल्यानंतर व आपत्ती सद्दृश्य काळात उपयुक्त असे मार्गदर्शन करणे गरजेचे असते.

१. मुकॅप, पुर, चुनानी सारख्या आपत्तीची सुचना सामान्य नागरिकांपर्यंत आपत्तीपूर्व पोहचवणे माध्यमांचे काम आहे. कारण मुद्रित व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमेहीच आज घरघरात पोहचलेली आहेत.
२. एखादी आपत्ती ओढवणार असले तर ती वातनी पुनःपुन्हा दाखवून सतर्कतेचा इशारा देतात.
३. प्रसारमाध्यमाने शासनाला आपत्ती विषयीची उपाययोजना केली आहे की नाही यासंबंधीची विचारणा करावी.
४. आपत्ती आल्यावर त्या-त्या नागातील गावांना सतर्कतेचा इशारा देवून आपत्ती व्यवस्थापनात लागणाऱ्या साहित्य सामुग्रीची चाचपणी संबंधी विचारणा करावी.
५. मुकॅप, आग, पुर, यासारखी आपत्ती ओढवली तर माध्यमांनी घडावकार्याला प्रोत्साहन देणे, लोकांना पोहचवली गेलेली औषधी, अन्न, पाणी, राहण्याची व्यवस्था इ.ची चाचपणी करून शासन व त्या-त्या क्षेत्रातील व्यवस्थांना माहिती पुरवावी.
६. आपत्तीत झालेली वित्तहानी व ननुष्यहानी त्याची चाचपणी करून ती माहितीच्या स्वरूपात आपल्याकडे ठेवावी.
७. झालेले नुकसान व ननुष्यहानी तात्काळ प्रसारित करू नये ज्यामुळे लोकांमध्ये संक्षमावस्था निर्माण होईल.
८. सामाजिक व मानवी हिताच्या दृष्टीने सर्व घटकांना समान न्याय मिळवून देणे.
९. छिन्न-विच्छिन्न आधारस्थेतील मृतदेह वेपता झालेली मुले, आई-वडिला, इ.ची मातनी तात्काळ प्रसारित करू नये ज्याचा सामान्यननावर विपरीत परिणाम होवू शकतो.
१०. घडलेल्या घटनेसंबंधीची कारणनिमांसा तात्काळ लावण्याचा प्रयत्न करू नये तर या आपत्तीचे निवारणावर भर द्यावा.
११. आपत्ती नैसर्गिक असा या मानवनिर्मित ती आल्यानंतर त्याचे राजकारणी नेत्यांना प्रश्न विचारून मांडावून सोडणे सारखी कृती करू नये ज्यामुळे नेत्यांचे लक्ष विचलित होवून मुख्य कामावर लक्ष राहणार नाही.
१२. आपत्तीग्रस्तांना तात्काळ मदत पोहचवणे गरजेचे असते म्हणून सामाजिक वाणिज्यिक प्रशासक घेवून माध्यमांनी काम करावे.

Lecturer

Principal

१. आपत्तीपूर्व व्यावस्थापन
२. आपत्तीकालीन व्यावस्थापन
३. आपत्तीनंतरचे व्यावस्थापन

आपत्ती व्यावस्थापनाच्या पायऱ्या :

आपत्ती व्यावस्थापनाचे योग्य नियोजन केल्यास नैसर्गीक आपत्तीचे नियंत्रण करणे शक्य होते, त्यासाठी खालील पाच पायऱ्यांचा अवलंब करणे म्हत्वाचे ठरले.

आपत्तीचे पूर्वानुमान :-

ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करून नैसर्गीक आपत्तीचे पूर्वानुमान करता येते. हवामानातील बदलांचा सतत अभ्यास केल्यास पर्यावरणीय संकटांचा अंदाज घेता येतो. जे अंदाज घेऊन संबंधीत प्रदेशात पूर्वसूचना देऊन मदत यंत्रणा सज्ज ठेवता येते.

आपत्ती विषयक संशोधन :-

प्रगत तंत्रज्ञानामुळे आपत्तीजन्य प्रदेश निश्चित करून त्या प्रदेशाचे सर्व बाजूनी संशोधन करण्यात यावे.

आपत्तीग्रस्तांना तात्काळ मदत करणे :-

आपत्तीग्रस्त प्रदेशातील पिडीत लोकांना सर्व प्रदेशातील पिडीत लोकांना सर्व प्रकारची मदत तात्काळ पोहोचविली नसलेचे असते या संदर्भात वाट लोकसंख्येच्या प्रदेशाला प्राधान्य दिले जाते. तसेच सर्व प्रकारची संपूर्ण आपत्तीग्रस्त प्रदेशात कार्यरत असावी.

आपत्ती विषयक प्रशिक्षण :-

आपत्तीजन्य प्रदेशातील नागरिकांना उद्भवू शकणाऱ्या आपत्तीची माहिती देणे, तसेच आपत्ती पूर्वी आपत्तीनंतर कोणत्या प्रकारची साबरदारी घ्यावी याविषयीचे प्रशिक्षण लोकांना देण्यात यावे.

भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) :-

नैसर्गीक आपत्तीची तीव्रता कमी करण्यासाठी व नियोजनासाठी चांगला उपयोग होऊ शकतो. अशाप्रकारे आपत्तीची तीव्रता कमी करण्यासाठी आली. आपत्तीचे पूर्वानुमान काढण्याच्या दृष्टिकोनातून जरील पाच आपत्ती व्यावस्थापनाच्या पायऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण मानल्या जातात.

प्रसार माध्यमे :

वृत्तपत्र, आकाशवाणी आणि दूरदर्शन ही प्रसारमाध्यमे सर्वसामान्य मानसोपरीत पोहोचणारी प्रमाणी माध्यमे आहेत. जगात जे काही घडत आहे त्याची तात्काळ माहिती आपणास या प्रसारमाध्यमांमुळे मिळते. म्हणून पत्रकारितेचा उल्लेख तात्काळ इतिहास असाही केला जातो. बालमी या शब्दासाठी इंग्रजीत न्यूज हा शब्द वापरला जातो. यात अर्थ (नॉर्थ, इस्ट, वेस्ट, साउथ) पृथ्वीच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर अशा सर्व दिशांनी घडणाऱ्या बाबींचा तात्काळ वृत्तांत आपणास या प्रसारमाध्यमांद्वारे कळतो. प्रसारमाध्यमांची सुरुवात महाराष्ट्रात सर्वप्रथम १९७९ मध्ये बॉम्बे हेरोल्ड या इंग्रजी साप्ताहिकाने झाली. यातील लेखनाची प्रेरणा घेऊन बाळशास्त्री जांनेकरांनी ६ जानेवारी १९३२ ला दूरप्रेष ही पहिली मराठी नियतकालिक सुरू केली. आणि स्वातंत्र्यपूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर काळात या प्रसारमाध्यमांची वाढ होऊन ज्ञान व विज्ञानाची माहिती जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविली गेली.

2018-19

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal

Year - VIII, Issue - XIX, Vol. - I

**Impact Factor 5.85
(GRFI)**

Jan. 2019 To June 2019

**JANVIKAS MAHAVIDYALAYA, BANSAROLA AND
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY,
AURANGABAD**

Sponsored

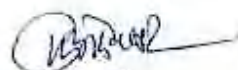
NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

"POLITICS OF DEVELOPMENT IN INDIA"

**Editor in Chief
Dr. Babasaheb M. Gore**

Principal
Khopras Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

*International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects*

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XIX, Vol. I
Year - 10 (Half Yearly)
(Jan. 2019 To June 2019)

Editorial Office :
 'Gyandeept',
 R-9/139/6-A-1,
 Near Vishal School,
 LIC Colony,
 Pragati Nagar, Latur
 Dist. Latur - 413531.
 (Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
 09423346913, 09637935252,
 09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
 visiongroup1994@gmail.com
 mbkamble2010@gmail.com
 drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
 Latur, Dist. Latur-415331
 (M.S.) India

CHIEF EDITOR

Dr. Babasaheb M. Gore

Principal
 Janvikas Mahavidyalaya, Bansarola,
 Dist. Beed (MS) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
 Professor, Dept. of History & Classics,
 University of Alberta, Edmonton,
 (CANADA).

Dr. Huen Yen
 Dept. of Inter Cultural
 International Relation
 Central South University,
 Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade
 Head, Dept. of History,
 Shivajiruti College,
 Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Prof. Sambhaji E. Patil
 Dept. of Commerce,
 T.K. Kolekar Mahavidyalaya,
 Nesari, Dist. Kolhapur (M.S.)

Dr. Laxman Satya
 Professor, Dept. of History,
 Lokhevan University, Loheavan,
 PENSULVIYA (USA)

Dr. Balaji G. Kamble
 Head, Dept. of Economics,
 Dr. Babasaheb Ambedkar
 Mahavidyalaya,
 Latur, Dist. Latur(A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone
 Principal,
 Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
 Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
 Head, Dept. of Hindi,
 Shivajiruti College,
 Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
 Vice Principal
 PSGVP's Mandals College,
 Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam
 Head, Dept. of Physics
 Maharashtra Mahavidhyalaya,
 Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Veera Prasad
 Dept. of Political Science,
 S.K. University,
 Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,
 Dept. of Hindi,
 S.P. Patel College,
 Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Dr. Nilam Chhangani
 Head, Dept. of Economics,
 Shri KNG Mahavidyalaya,
 Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

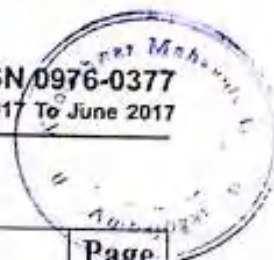
Ambuja N. Malkhedkar
 Dept. of Hindi
 Gulbarga, Dist. Gulbarga,
 (Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya
 Dept. of Hindi,
 B. Raghunath College,
 Parbhani, Dist. Parbhani.(M.S.)

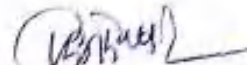
Dr. Shivanand M. Giri
 Dept. of Marathi,
 B.K. Deshmukh College,
 Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
45	Enviormental Approach in Constitution of India Babasaheb J. Hirve	1
46	Policies For Entrepreneurship Development in India Neeta Bandappa Manak	4
47	Politics of Sustanable Development in Indian Agriculture Balasaheb B. Gore	7
48	Geographical Study of Women in Political Process in India Dr. B.S. Patil, Dr. H. G. Pisal, Dr. A. S. Bhole	12
49	The Role of NGOs and Civil Society in Development Manisha Pandurang Wanjari	16
50	Role of Indian NGOs in Socio-Economic Development A. R. Bobade	22
51	Measures for Sustainable Development Dr. Babasaheb M. Gore	27
52	A Role Of NGO's in Social Development in India and Lead the Country to Sustainable Economic Growth and Development Dr. Santosh Haribhau Kanse	33
53	Development Politics of Urban Fringe: A case of Pune City Dr. Manik Sonawane	37
54	Ideology, Development and Political Parties Umakant Chandrakant Gore	42
55	The political economy of development in India Dr. Manchakrao R. More	45
56	Political Exclusion of Tribes in India: An Evaluation Dr. D. S. Makkalanban	48
57	Role of NGO's In Rural Development of India K.N.Kale, Dr. D. B. Aghav	53
58	The concept of Human Rights in the Era of Globalization Arun M. Rakh, S. M. Mundhe	58

Principal
Maheshwar Mahavidyalaya
AMBALOGAI

RNI MAHMUL02805/2010/33461

Interlink Research Analysis

IMPACT FACTOR
5.85

ISSN 0976-0873

Issue : XIX, Vol. 1, Jan. 2019 To June 2019

107

जागतिकीकरण आणि भारत

डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री. सिद्धेश्वर महाविद्यालय,

भाजलगाव, जि. बीड

69

Research Paper - Political Sci.

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण वैश्वीक दृष्टीकोन असून आज जगभर सर्वाधिक चर्चेचा विषय बनलेला आहे. संपूर्ण विश्वातील मानवी समुदायांना गवसणी घालणारी सर्वव्यापी संकल्पना म्हणून जागतिकीकरणाचा विचार केला जातो. यस्तु, रोवा, भांडवल व श्रम यांच्यावरील राष्ट्रीय बंधने शिथील करून जागतिकपातळीवर मुक्त व्यापाराला चालना देणारी, संपूर्ण जगाचे एक बाजारपेठेत रूपांतर करणारी एक प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणाने मानवी जिवनाचे सर्व अंग व्यापून टाकलेले आहे. जागतिकीकरणामुळे विश्व एक खेडे (ग्लोबल विलेज) बनले आहे. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत रूपांतर होऊन विकसनशील, अविकसीत राष्ट्रांतील संपूर्ण समाज शहरी, ग्रामीण व अदिवासी एक झालेला आहे. भारतासारह तिसऱ्या जगातील विकसनशिल व अविकसीत देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेला सोडचिड्डी देऊन मुक्त किंवा खुले आर्थिक घोरण स्विकारून विदेशी व खाजगी गुंतवणुकीवरील निर्बंध हटवल्याने देशांतर्गत सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, कृषी, आरोग्य, व्यापार, रोजगार, वळण वळण, पर्यावरण आदी सर्वच क्षेत्र प्रभावीत झालेले असल्याने गाने चांगले-वाईट परिणाम दिसत आहेत.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

जागतिकीकरण ही एकीकरण व परस्परसंबंधवणाची एक आंतरराष्ट्रीय प्रक्रिया असून ती सर्वच क्षेत्रात दिसून येत आहे. आधुनिक काळात माहिती संज्ञानातील क्रांती व भांडवली बाजार पेठाच्या वाढीमुळे संपूर्ण जगाची एकत्र बाजार पेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणात

Principal
Molleshwar Mahavidyalaya
AMBALOGAI

वस्तु, सेवा उत्पादन घटक, व आर्थिक व्यवहार हे बाजाराचे भाग असून जागतीक बाजारपेठावाकत राष्ट्रा-राष्ट्रांच्या सरहद्दी कायम असतात.

ब्याख्या :-

०१. रूसो मोदी यांच्यामते, जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवतंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एक बाजारपेठ निर्माण करणे व वस्तु आणि सेवा यांची विक्री करणे होय.
  ०२. स्मिथ यांचेमते जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय वाद व सर्वासाठी स्वातंत्र्य यामुल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार व अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्व समावेशक प्रक्रिया आहे.
  ०३. जागतिक बँकेच्या मते - जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तुसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रण समाप्त करणे, आयात शुल्काचे दर कमी करणे व सार्वजनिक उद्योगाचे खाजगीकरण करणे होय.
  ०४. जगदीश भगवती यांच्या मते - जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रियेद्वारे समाविष्ट करून घेणे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार व महामंडळे यांचेकडून प्रत्यक्ष गुंतवणूक अल्पकालीन भांडवल प्रवाह कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतीमानता व तंत्रज्ञानाचा प्रवाह होय.
- वरील व्याख्येवरून असे दिसते की, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती, राष्ट्र विभक्त समुहाचा भाग न राहता जागतिक व्यवहाराशी जोडला आहे.

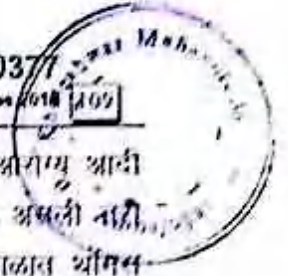
जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये :-

०१. उत्पादीत वस्तु निर्यातीला प्रोत्साहन देणे.
०२. वस्तुंच्या आयातीवरील बंधने शिथिल करणे.
०३. सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण करणे.
०४. भांडवल व साधन सामग्रीत गतिशिलता निर्माण करणे.
०५. जागतिक बाजाराच्या विस्ताराला चालना देणे.
०६. खुली स्पर्धा व नवतंत्रज्ञान यातून उत्पादकता व उत्पादन वाढविणे.
०७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सर्व प्रकारच्या व्यावहारात वाढ करणे.
०८. जागातील सर्व देशांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे.

जागतिकीकरण संकल्पनेचा विकास :-

भारतात प्राचिन काळापासूनच वसुदेव कुटूंबकम व हे विश्वची गाडी घर असे विचार मांडलेले आहेत. प्राचिन काळापासून भारताचा जागातील अन्य प्रदेश, साम्राज्यवरोवर व्यापार चालत

होता. यातून सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक, कृषी, औद्योगिक आदी बाबती आदान प्रदान होत होती. याकाळात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली असेली नाही. जागतीकरण असा शब्द प्रयोग अलीकडील काळात वापरला गेला. आधुनिक काळात थॉमस फ्रिडमन या जगप्रसिद्ध पत्रकाराने द वर्ल्ड इज प्लॅट : दि ग्लोबलाइज्ड वर्ल्ड इनटूटी फर्स्ट सेन्सुर या पुस्तकात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेच्या विकासातील तीन महत्वपूर्ण टप्पे सांगितले. यात पहिला टप्पा १४९२ ते १८०० या काळात कोलंबसच्या सागर सफरीने सुरु झाला या टप्प्यात राष्ट्र-राज्याचे सवलीकरण घडुन आले. दुसरा टप्पा १८०० - २००० या काळात युरोपातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या, भांडवलाची वाढ, उपलब्ध साधन सामग्री, दळण-वळण, टेलीफोन यामुळे जागतिकीकरणाचा सुरुवात झाली. हा काळ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सक्षमीकरणाचा व जगाला जवळ आणण्याचा आणि छोटे वनविण्याचा होता. या काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी व्यापाराच्या माध्यमातून राज्य-राज्यांना जोडले. जागतिकीकरणाचा तिसरा टप्पा २००० नंतर सुरु झाला विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध एकविसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट व वस्तु आणि सेवांचा व्यापार जागतिक पातळीवर खुला झाल्याने जागतिकीकरणाला वेग आला जागतिकीकरणाचा तिसरा टप्पा मानव केंद्रीत असुन मानवाच्या सक्षमीकरणाचा तिसरा टप्प्यात जागतिकीकरणाचा असुन या टप्प्यात जे स्थानीक ते जागतिक व जे जागतिक ते स्थानिक बनले आहेत व हे करण्यात व्यक्तीची भुमिका अनन्यसाधारण आहे.

द्वितीय जागतिक महायुद्धानंतर साम्राज्यवादाला ओछोटी लागली, नवोदित स्वतंत्र राष्ट्रांची निर्मिती, अमेरिका व रशिया या दोन महासत्तांचा उदय, शितयुद्ध, लष्करी व क्षेत्रीय संघटनांची निर्मिती जागातील शक्तीशाली राष्ट्रांच्या उदारीकरणामुळे नुकसान होईल, स्वतंत्र उतरावे लागेल. परदेशातील स्वतंत्र वस्तुगुळे देशातील उद्योग धंदे संकटात येतील, परावलंबीत्व वाढेल स्वातंत्र्य अबाधित राहणेसाठी जगातिल विविध देशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला बंधने घातले. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील बंधने शितील करणेसाठी १९४८ मध्ये गॅटची निर्मिती करण्यात आली. गॅट म्हणजे जवळी व व्यापार विषयक सर्व सामान्य करार होय, गॅट या जागतिक संघटनेने जागतिक खुला व्यापार, आयातीवरील दर कमी करणे यासाठी प्रयत्न केले. १९४८ ते १९९४ पर्यंत जगातील ११७ देशांनी गॅटचे सदस्यत्व स्विकारले. गॅट करारानुसार जागतिक व्यापाराची नेमावली तयार करण्यात आली आयात - निर्यात कर, परवाना पद्धती, कोटा पद्धती, भेद-भाव इत्यादी बंधने दुर करण्यात आले. जागतिक पातळीवर व्यापारावर बर्बा होवुन कापड, शेती, वीजदीक संपदा या मुद्यावर एकमत न झाल्याने श्री.ऑर्थर डॅकेल यांनी एक मसुदा तयार करुन सादर केला व १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटना या नविन संघटनेची स्थापना करण्यात आली.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत युनो, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भुमिका, विंगर शासकीय संघटनांचे

Principal

Mohashwar Mahavidyalaya
AMBALOGAI

[illegible]

महोदय महोदय किं मुक्त्यानां समाज अधिकार दिले, परंतु पुरुषी वर्चस्वामुळे स्त्रियांना समाजकारणापासून वृक्ष तैज्यापासून आले. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये जागृती वाढली, महिलांचा राजकारणात निपटण पकडिलेय याच्याच काळात, महिला समाजीकरणासाठी शासनाने विविध घोरणे व कायदे काढून समाजी अयलल्ल्याकडील नेली आहे. निज्ञान तंत्रज्ञान इंटरनेट, मल्टीमीडीया मुळे भारतीय समाजातील लोकाले अल्लनीयानात स्थापना आल्या, तसेच तमाशा, नाटक, किर्तन, मारुड, सन-संगीतम आशक आरंभारीक ल्केल या आशकमासून पुनी मनोरंजन होत असे. परंतु नवतंत्रज्ञानामुळे समाजीयत आल्ल्यावर आरंभत आल्या.

मानवीय सेवाप्रणालीत विज्ञान, कर्म, दक्षिण, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, मनोरंजन, वस्त्र
 प्रयोग कृती आदी क्षेत्रात होणारे सामुदायिकीकरणामुळे प्रत्येक परिसरात साक्षरता, आरोग्य, मनोरंजन, वस्त्र

जागतिकीकरणाचे दोष :-

जागतिकीकरणात बाजारी करणाला महत्त्व आल्याने मानवी विकासा व मानवी शोषण वाढते आले. जागतिकीकरणामुळे जगभर विविध क्षेत्रात प्रचंड बदल होतांना दिसत आहेत विज्ञान तंत्रज्ञान इंटरनेट, मल्टीमीडीामुळे मनुष्य हुशार व स्वार्थी बनला आहे. मनुष्यातील नाते संबंध प्रेम, आमुलकी, जिह्वाळ कमी होतांना दिसत आहे. जागतिकीकरणामुळे एकीकडे कृषी क्षेत्रात प्रचंड उत्पादन तर दुसरीकडे बाजारात हमीभाव नाही, यामुळे शेती व शेतकऱ्यांचे शोषण व लुट वाढली आहे. यामुळे जागतिकीकरणात बहुतांश शेतकऱ्यांचे शोषण करणारी, बाजार व्यवस्था निर्माण झाली. बैक व खाजगी सावकारीच्या दुष्ट चक्रात अडकलेल्या शेतकऱ्यांना जागतिकीकरणाचा लाभ होण्याऐवजी आत्महत्या करण्याची वेळ आली.

उपाय :-

शासनाने नारतीय शेतकरी व शेती टिकवण्यासाठी आयात-निर्यात व्यापार घोरणावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्रात विविध सुधारणा करून देशातील खाजगी उद्योग सन्मुहांना कृषी क्षेत्रात गुंतवणुक करणेसाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. जागतिक स्पर्धेत टिकणेसाठी येथील औद्योगिक घोरणात सुधारणा करून उद्योग व्यवसाय उभा करण्याला चालणा द्यावी. शासनाने देश हिताचा व विकासाच्या दृष्टीने प्रत्येक क्षेत्रात अमुलाग्र बदल करणेसाठी घोरणे निश्चीत करून, कायदे करून प्रभावी अंमल करणे आवश्यक आहे.

समारोप :-

जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जगातील मानवी विकासाला व शोषणाला गती आली आहे. जागतिकीकरणात स्थानिक प्रश्न, समस्या, जागतीक बनल्या आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कोणतीही व्यक्ती स्वतंत्र अथवा विभक्त समुहाचा घटक न राहता संपूर्ण समाज थेट जागतिक समुहाशी जोडला गेला आहे. जागतिकीकरणामुळे राज्याची व वैश्वीक नागरीकत्वाची संकल्पना येणाऱ्या काळात मूर्त स्वरूपात येण्याची शक्यता बळावली आहे.

संदर्भ सूची :-

०१. डॉ.हॉलेंद्र देवळाणकर : आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
०२. डॉ.अशोक नाईकवाडे : भारताचे परराष्ट्रीय घोरण, स्टडी सर्कल पब्लिकेशन, मुंबई.
०३. प्रिती पोहेंकर : भारताचे सार्वजनिक घोरण, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
०४. डॉ.शुभांगी राठी : आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली, अथर्व पब्लिशर्स, धुळे.
०५. दे.लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, पुण्यनगरी, इत्यादी.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. ...

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2019

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

V I D Y A W A R T A

Special Issue – Vol. II

**VIMUKTA - NOMADIC CASTES - TRIBES &
OTHER BACKWARD CLASS: PRESENT CONDITIONS,
DEVELOPMENT & CHALLENGES.**

Guest Editor
Dr.B.K.Shep
Dr.R.D.Rathod
Dr.K.M.Bhange

Principal
Maheshwar Mahavidya
AMBAJOGAI

Date of Publication
16 Feb. 2019

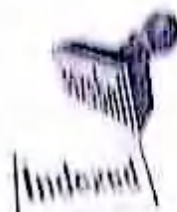
Vidyawarta

International Multilingual Research Journal

Editorial Board & Advisory Committee

- 1) Dr. Vikas Kumar Pathak (Japan)
- 2) Dr. Zahoor, Malakot (Pakistan)
- 3) Dr. Farooq Miftaba (Saudi Arabia)
- 4) Dr. Hageedhakumar (Sri Lanka)
- 5) Dr. Madhuchandra Umakant (Maharashtra)
- 6) Dr. Rajendra Mishra (Pune)
- 7) Dr. Upendra Bhandari (Saurashtra)
- 8) Dr. Jagan Chandra (Orissa)
- 9) Dr. Pooja Singh (Delhi)
- 10) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 11) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 12) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 13) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 14) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 15) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 16) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 17) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 18) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 19) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 20) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 21) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 22) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 23) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 24) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 25) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 26) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 27) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 28) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 29) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 30) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 31) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 32) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 33) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 34) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 35) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 36) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 37) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 38) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 39) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 40) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 41) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 42) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 43) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 44) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 45) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 46) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 47) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 48) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 49) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 50) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 51) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 52) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 53) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 54) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 55) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 56) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 57) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 58) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 59) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 60) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 61) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 62) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 63) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 64) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 65) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 66) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 67) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 68) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 69) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 70) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 71) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 72) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 73) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 74) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 75) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 76) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 77) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 78) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 79) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 80) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 81) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 82) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 83) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 84) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 85) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 86) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 87) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 88) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 89) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 90) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 91) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 92) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 93) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 94) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 95) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 96) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 97) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 98) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 99) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 100) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)

- 24) Dr. Sushma Yadav (Delhi)
- 25) Dr. Seema Sharma (India)
- 26) Dr. Choudhary N.D. (Kerala)
- 27) Dr. Yallawad Rajkumar (Pune)
- 28) Dr. Veranda V.L. (Nagpur)
- 29) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 30) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 31) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 32) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 33) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 34) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 35) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 36) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 37) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 38) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 39) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 40) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 41) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 42) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 43) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 44) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 45) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 46) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 47) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 48) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 49) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 50) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 51) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 52) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 53) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 54) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 55) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 56) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 57) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 58) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 59) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 60) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 61) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 62) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 63) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 64) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 65) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 66) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 67) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 68) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 69) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 70) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 71) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 72) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 73) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 74) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 75) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 76) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 77) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 78) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 79) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 80) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 81) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 82) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 83) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 84) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 85) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 86) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 87) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 88) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 89) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 90) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 91) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 92) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 93) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 94) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 95) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 96) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 97) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 98) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 99) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)
- 100) Dr. Anand Kumar (Tamil Nadu)

Disclaimer: The views expressed in the published articles Research Papers etc. are those of the author. Printing Area does not take any liability regarding accuracy of data provided by the author. The appearance of the name of the author in the published articles does not constitute an endorsement. Disputes, if any, shall be decided by the court of competent jurisdiction.

Copyright

<http://www.printingarea.blogspot.com>

Printed in India

Printed in India

70) महाराष्ट्राच्या विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान :	
प्रा. कुंकडे वॉ. जे., तुळजापूर	172
71) विनूक्त जाती व भटक्या जमातींची सामाजिक स्थिती	
प्रा. सतीश कुंडलीकराव खरत, नागसेनवन, औरंगाबाद	173
72) वंजाय जमातीचे लोकजीवन एक अभ्यास	
प्रा. सोनवणे गोरख नामदेव, सिरसाळ ता. परळी वै. जि. बीड	176
73) ओ.पी.सी. जातीचे सद्यस्थिती : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (संदर्भ नांदेड जिल्ह्यातील मुदखेड व नांदेड तालुका)	
प्रकाश जनादंन पांथळे, मुदखेड जि. नांदेड	179
74) वंजाय समाज आणि (AIBSS) चे राष्ट्रीय अध्यक्ष मा. राजेंद्रनाथ नाईक यांचे सामाजिक कार्य	
प्रा. ग्लोबल यु. जाधव, किनवट	182
75) महाराष्ट्रातील तांदूळशेतरील चिंचोडी येथील आणि आदिवासींचा समाजशास्त्रीय मागोवा	
प्रा. डॉ. भोरे भाग्य भाणिकराव & सौ. ए. आर. इंगे (भोरे)	184
76) भटक्या जमातीचे निवृत्त राज्यमंत्री नांदेड — फेरारी	
डॉ. मांगेरी रामराव नोल्हे, हिंगोली	187
77) महाराष्ट्राच्या विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान	
प्रा. डॉ. टी.पी.पूरी, भाजलापल वि.बी.प	188
78) महाराष्ट्रातील भटक्या-निवृत्त जाती जमाती व इतर समाजसमूहीय यांच्या विकासात प्रा. पी.पी.राव भुंडे यांचे योगदान	
प्रा. आचार्य श्रीमंत श्रीरंग, फर्लेस वि. असावावाड	190
79) ललितवादीय प्रणीत समाजगत नाईक जीवन आणि कार्य	
प्रा. मुलगा मजुमान मोळक, अंबाजीभाई जि.बीड	192
80) नांदेड व वंजाय जमातींचा कृषिक्षेत्रात अभ्यास निवृत्त राज्य मंत्री जी. वि. वि.	
डॉ. मांगेरी रामराव फेर	194
81) नांदेड जमाती व नांदेड जमातींचा कृषिक्षेत्रात अभ्यास निवृत्त राज्य मंत्री जी. वि. वि.	
प्रा. डॉ. पी.पी.राव भुंडे	196
82) महाराष्ट्रातील नांदेड जमातींच्या विकासाची सामाजिक जीवनशैली	
प्रा. डॉ. रामराव मंगेश, औरंगाबाद	197
83) महाराष्ट्रातील निवृत्त भटक्या जमाती व इतर समाजसमूहीय यांच्या विकासात प्रा. पी.पी.राव भुंडे यांचे योगदान	
प्रा. डॉ. मांगेरी रामराव फेर	198

महाराष्ट्राच्या विकासात वसंतराव नाईक यांचे योगदान

प्रा.डॉ.टी.बां.पुसं

संन्यशास्त्र रिधान प्रमुख.

श्री मिहिरेश्वर महाविद्यालय, साजलगाव त्रि.बैठ

ग्रामस्थान :-

जोत, संयमी, सौजन्यशाली व तंत्रबद्ध दर्शनप्रचारी असा महाराष्ट्रातील बहुतेकांना मेला. वसंतराव नाईक यांनी पाऊनग्रीवची सांगण्यात येणारी दिव्य कारागरे सांगितली आहे. जवळपास ११ व्या ०२ महिने या विविध सत्तेवर राहिल्याने महाराष्ट्र राज्याची दिशा, धोरणे व विकासासाठी येणं देण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केल्या अर्थाने वसंतराव यांनी केला आहे. महाराष्ट्र राज्याची बांधणी, पोती व प्रेरकशक्तीचा विकास, हरीश्रुती, उद्योगांचे विकेंद्रिकरण, लोकशाही विकेंद्रिकरण यकून पंचायत राजाची अंमलबजावणी, कापूस एकधिकार, रोजगार हमी वाढवणे अशा विविध काळत्यागकारी व महाराष्ट्राला समृद्ध बनविणारी धोरणे, धोरण राबवण्यात आल्या. यशस्वी नाईक यांनी सुत केलेल्या कापूस एकाधिकार, रोजगार हमी योजनांमुळे महाराष्ट्राचे संपूर्ण देशात योग्यतेने दिसून येते. या राज्याने देशासाठीच नव्हे तर विदेशातही नाईक यांच्या कुशल केंद्रित्याने आहे.

चर्मसंसार नाईक यांचा जन्म ०१ जुलै १९१३ रोजी स्वतःमाळ जि.व.प्र.सोबत पुढर तालुक्यातील गाव्ही या छोट्यापासत सामान्य बंगारा शेतकरी कुटुंबात झाला. आईचे नाव होन्मुबाई व धडीलाचे नाव फुलसिंग नाईक होते. त्यांचे शिक्षण अपरमध्ती, नागपूर मधून झाले, पी.ए.एल.एल.पी. पूर्ण झाल्यावर पुढरला वकीली व्यवसाय सुरू केला, परंतु व्यवसायात मन न रमल्याने समाज व साधुसंनोती जायद अगत्याने समाजाचे मागारलेपण, अश्रध्दा, आशान, अश्रध्दागणणा, चरसतांगनता, कर्जबानाशोधणा, परंपरागत स्रोती, अशा अनेक कोमणांमूळ समाजाची अशोभनी झाली होती. नाईकाने समाज सुधारणेसाठी प्रबलन सुरू केल्याने समाजवादीचे त्यांवेळी आकषीत झाला व पुढे चालून त्याच्यावेळी नेमूच जाणो भाष्य घालून आले. १९४१ मध्ये चर्मसंसारोचा कर्मसंनोतीने त्यांचा निवास झाला. साधीननिक जिवातार पत्नीचे त्यांना पुर्ण सहकार्य मिळाले. १९४६ मध्ये पुढर अशर पानिकेची न समारंगश झाली, व पुढे त्याने मायाजक व गजकीय शीत विरतातार मले.

सहभागी यादीच्या निमाणात परभाव, खादीचा वस्त्रांचे विक्रीचा भावे याच्या मदतसाठी सहभागी होता. स्वतंत्र प्रशासित्वर १९५२ मध्ये मोहल्ल्या निवडणुकीत मजबूतरी विधान सभेवर आमदार म्हणून ते निवडून आले व सन १९५३ मध्ये म्हणून त्यांनी सदस्यपणे जबाबदारी पार पाडली. १९५४ मध्ये या पक्षाला मजबूतरी याच्या मंत्री म्हणून स्वतंत्र मजबूतरी मंत्री झाले. १९५७ या मुंबई प्रांतव कृती मंत्री बनले. २२ मे १९५७ रोजी मुंबई प्रांतव दिग्विपत्त मंत्री म्हणून या पक्षाच्या मजबूतरी या मुंबई प्रांतव निवडणुकीत परभाव आली.

Keywords: Interdisciplinary Multilingual

Chadwick

2018-19

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

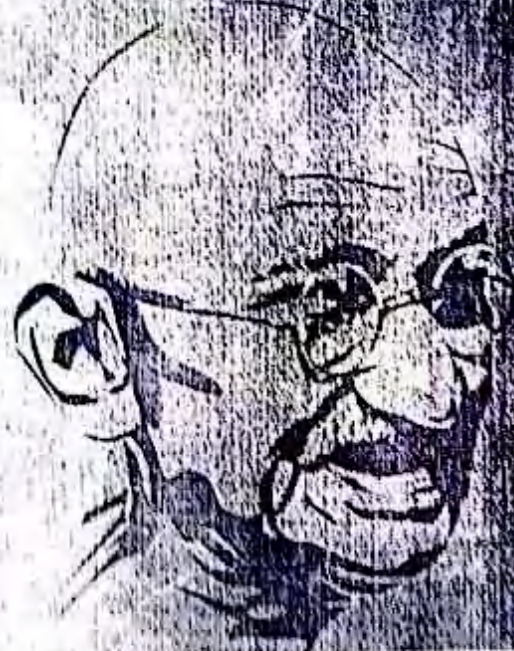
RESEARCH JOURNEY

Approved Multidisciplinary International E-research Journal

PEER-REFREED & INDEXED JOURNAL

12 January 2019 Special Issue - 92

महात्मा गांधी यांचे विचार

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Asst. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yedla, Dist. Nashik (M.S.) India

Executive Editor of This Issue

Dr. Galphade A.B.

Asst. Prof. Heda of Dept.,

Political Science,

Vasant Mahavidyalaya, Kaj, Dist. Beed

Dr. Shinde S.K.

Asst. Prof. Dept. of Political Science,

Vasant Mahavidyalaya, Kaj, Dist. Beed

SWADHAN PUBLICATION

Principal

Khotekhar Mahavidyalaya,
AMRAJOGA

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
 Impact Factor (2019) - 6.261 (2018) - 3.452, (2017) - 3.426
 Special Issue 92 - महत्त्व गांधी यांचे विचार

ISSN 2348-7144

January 2019

UDC Approved
 No. 80105

Impact Factor - 6.261

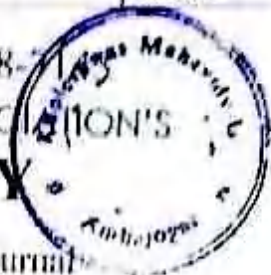
ISSN - 2348-7144

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE - 92

Title of the issue : महत्त्व गांधी यांचे विचार

PUBLISHED BY

Mrs. Swati Dhanraj Sonawane,

Director, Swatidhan International Publications, Nashik

E-mail : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net

D.T.P. & PRINTING

R.R. Graphics, Latur- 413512

Email-rrresearch11@gmail.com

EDITION :

12 Jan 2019

PRICE - 400/-

१. लेखकांनी अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवले आहेत. लेखाचे प्रकाशन व पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक
 यांनी काढलेले स्वाधिकाराने राखून असून याच निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या
 व्यक्ती यांच्या व प्रकाशक विनम्र असतीलच असे नाही.

Principal
 Maheshwar Mahavidyalaya
 AMBA, ISO 9001

Index

1. Gandhi And His Ideals : A Source Of Literary Creation

2. गांधीजीचे सत्याग्रह संबंधी विचार

3. महात्मा गांधीचे विचार व कार्य

4. ग्रामशिक्षणासाठी गांधी विचारांची उपयुक्तता

5. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

6. महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचार

7. गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता

8. महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार

9. महात्मा गांधी विचारांची प्रस्तुतता

10. महात्मा गांधीजींचे समग्र विचार

11. गांधीजींच्या विचारांची संक्षिप्तस्थितीत उपयुक्तता

12. हिन्दू समाहित्य में गांधी दर्शन

13. गांधीजींचे निष्ठावाचक विचार

14. महात्मा गांधी : भूमे आणि राजकारण

15. महात्मा गांधीजींच्या विचारांची आजच्या स्थितीत उपयुक्तता व परत

16. महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचारक कार्यक्रम एक अभ्यास

17. महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार

18. राष्ट्रीयता महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे परीक्षण

19. म. गांधीजी आणि राष्ट्रीय नृकडोरी महात्मा गांधी

"ग्रामसंस्था" विचारमंडळ साधने

20. महात्मा गांधी प्रणीत अहिंसा : एक जीवनप्रवाह

21. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार

22. महात्मा गांधी यांचे राष्ट्रीय एकतावादीविचार विचार

23. महात्मा गांधी यांचे राजकीय विचार एक दुसरी ओळ

24. महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा जगण्याचे प्रभाव

25. महात्मा गांधीजींचे राष्ट्रीय विचारांची अभ्यास

26. महात्मा गांधीजींच्या सामाजिक विचारक कार्य

27. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेचे वैयक्तिक

28. महात्मा गांधी यांचे राजकीय, सामाजिक, विचार - एक अभ्यास

29. महात्मा गांधींचे शिक्षण विषयक विचार

30. महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार

31. महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचारांची परीक्षा

32. म. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसेचे वैयक्तिक

33. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

34. महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार

35. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

36. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

37. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

38. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

39. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

40. महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार

Dr. Umakant D. Padamwar

प्रा.तेलंग एन.एन.

प्रा. डॉ. अतार अमनद हारुण

प्रा. डॉ. रजनी अ. चारोले

चौधरी प्रदीप विनायक

प्रा. देहाळे सचिन राजाभाऊ

प्रा. चापे डॉ. व्ही. जी. गुंडे

प्रा. डॉ. नरगिरी देशमुख

प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण

प्रा. डॉ. राजेश सुभाष चलाकवार

डॉ. राम प्र. ताटे

डॉ. संभाजी रा. पाटील

प्रा. डॉ. जे. एस. दयले

प्रा. डॉ. सखद अमर परिकरराव

प्रा. डॉ. चालाणी खरबे

डॉ. शंभू फेरोज नफर

डॉ. घावल एस. पी.

डॉ. दंगले चक्रवर्त खेडराव

डॉ. लक्ष्मण गित

प्रा. डॉ. यशवंत एस. एस.

प्रा. डॉ. सुनिता शंकरराव कुर्बडे

प्रा. मलदीप साठेराव सागर

प्रा. वाघमा आर. वाघ.

प्रा. डॉ. सुप्रसन्न खन्ना

प्रा. डॉ. हरीभाऊ पोटुंगराव कदम

प्रा. डॉ. टी. जी. पुरी

प्रा. नितासा कोकण बागल

प्रा. भागदत्त भा. जी.

डॉ. मनाभाळ गुंडे

डॉ. निरंजन शंकरराव देशमुख

प्रा. दगू रवींद्र बालीराव दग

प्रा. दुर्गाधर प. डी.

डॉ. मोहन दिग

प्रा. मनाभाळ भा. भा. भा.

डॉ. जी. वा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

डॉ. भा. भा. भा. भा. भा. भा.

19

21

23

25

28

30

32

34

36

38

40

43

45

48

51

53

55

58

60

63

64

66

68

70

72

74

76

79

81

83

85

87

89

91

93

95

97

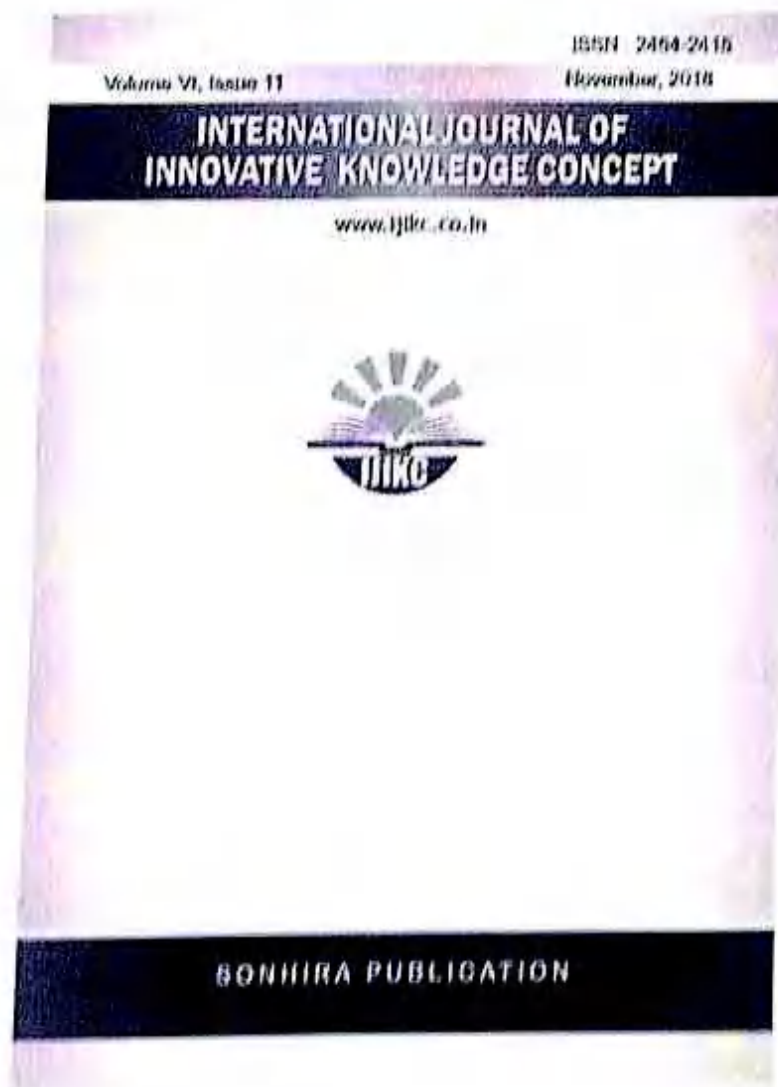
99

Principal

Kholasani Mahavidyalaya
AMBAGAJI

(Signature)
Principal
K. J. Somaiya Mahavidyalaya
Ambajogai

International Journal of Innovative Knowledge Concepts

Editor
Pramila M. Jamdade

Language: English

Published by
Sonhira Publication,
204, Om, ChandranganSwaroop Society,
Ambegaon Bk., Near Sinhgad Institute, Ambegaon,
Pune- 411046

Copyrights: Editors 2018
All rights reserved

ISSN: 2454-2415

Volume-VI, Issue-11 November, 2018

Available at www.ijike.co.in

Principal
Kholashwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

CONTENTS

Sr.No.	Article Name	Author Name	Page No.
1.	A step towards Improving Quality in Evaluation	Remika K. Shewkani	01-04
2.	What the Indian Youth Look For While Shopping Online? A Behavioral Analysis	Kirti Gupta, Pratiksha Maheshwari	05-12
3.	Impact of Organizational and Family challenges on Career Decisions - Study on Women Professionals of Rohilkhand Region	Abhinav Nath, Arvind Shukla	13-22
4.	Changing thrust to feudalism: An Indian Historical Approach	Atul Pandey	23-26
5.	Environmental Ethics and Human Ethics	Md. Sirajul Islam	27-32
6.	Identification of Major Factors Affecting the Perception of Experienced Micro Entrepreneurs towards "Training Needs"	Aradhana Choudhary	33-40
7.	The Therapeutic Journey of a Seventeen Year Old: In Search of Self	Digambar Darekar	41-44
8.	Climate Change: Loss and Damage of Agriculture in Rural Tamil Nadu	N. Sukumaran	45-49
9.	Reliability Assessment for Object Oriented Software: Fault Perspective	Dr. Jesh Kumar Bhargava	50-53
10.	Work Motivation on an Employability Test for Teachers	Chetki Gyelshen, Nidisha Beri	54-57
11.	Coverage of Rural News in National Dailies of Delhi	Nidhi Chaudhry, Anmol Dyal	58-63
12.	On Deep Ecology: Some Considerations	Md Sirajul Islam	64-67
13.	Trends in Indian Textile Export Market: An Analysis of Revealed Comparative Advantage with Special Reference to China	Chandra Prabha	68-76
14.	Spatio-Temporal Analysis of Urban Sprawl and Development of Model Using Geospatial and Open Source Tools	D. Nandi, K. Mallick, D. Singh, P.S Mishra	77-90
15.	Local Hindu Temples and the Brahmins: Locating their significance amongst the Meitei Hindu society of Manipur	Olum Ronke Chant	91-97
16.	A Study on Rural Women Empowerment - A Special Reference to Women in South Kerala	Nishad A, M. Fahin Chinnadhas, R. Rathiya	98-104
17.	The Implementation mechanism of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS) with special reference Jalgaon district.	Manvi Nivrati Gokwad	105-114

Principal
Kholaswar Mahavidyalaya
AMBALOGAI

Sr.No.	Article Name	Author Name	Page No.
18.	Model ARIMA in Prediction of Relative Relief and Drainage Density: A Study on Purulia District West Bengal, India	Shrinwantu Raha, Shasanka Kumar Gayen	115-125
19.	Hydrothermal method for Synthesis of different Nanostructure Metal Oxide thin film.	Sudhir D. Vavale, Sunil G. Pawar, Deepti H. Deshmukh, Harish P. Deshmukh	126-129
20.	Work-Life Balance among dual working couples in Pakistan	Farheen Akram, Muhammad Abrar ul Haq Surjit Victor	130-135
21.	Customer Centric Approach Using 7ps of Marketing Mix	D.M. Arvind Mallik , Syeda Naseem Farhan	
22.	Exploring Folklore in Works of Manoj Das	P.V. Lovelin	150-153
23.	The Staff Perception of Participative Leadership Practice in Trivandrum's Print Media	Khaled Mohammed Ahmed Ali Al Karimi, Ajit Prabhu V.	154-160
24.	A study of environment factors of Ashrami school and its impacts on academic achievement of tribal children.	Shubhangi Pawar	161-166
25.	Use of expression based digital pictograms in interpersonal communication: a study on social media and social apps	Ruchika Kumari, Rachana Gangwar	167-179
26.	Petrography and Provenance study of Barakar Sandston, Barakar Formation, Raigarh Coal field, District Raigarh (C.G.)	Shahid Ali, M.W.Y. Khan	180-197
27.	Human Development among the Scheduled Tribe: A Comparative Enquiry in Chhattisgarh State	Hari Ram, Jagdish Jadhav	198-210
28.	A comparative phytochemical evaluation of two exotic fruits and two fruits native to Kerala	Jincy Rose K R, Ayona Jayadev	211-219
29.	Roots of Indian Feminism Reflected in Kundanika kapadia's "seven steps in the sky"	Bharti Dave	220-229
30.	Social Responsibility: The Sme Case What to Expect From CSR Engagement: An Sme Perspective	Prabhat Kumar, Anthony Rose	230-234
31.	Foreign Direct Investments in Insurance Industry in India: Opportunities and Challenges	Faniza Joshi, Harpreet Kaur Kohli	235-242
32.	Practice Based Rural Community Camp – A Social Work Perspective	M C Sandhyarani	243-250
33.	Childhood Overweight Causative Factors: An Ayurvedic Approach	Ramchandra P. Babar, Shravani Gund, Jayashree Nandgaonkar, Rahul Gujarathi	251-255
34.	Causes and Consequences of Alcohol Addiction among Youth in Pune City	Kuldeep S. Yadav, B.T.Lawani	256-260

Principal
Kholashwar Mahavidyalaya
AMBARDOLI

Sr.No.	Article Name	Author Name	Page No.
35.	Social Protection Programs and Pro-Poor Economic Growth in Times of Economic Crisis	Hayatullah Adani	261-268
36.	A Critical Study of Interrelationship Myth, Culture and Literature	Prad Bisheshwar Rokdita	269-273
37.	World class Health care Services delivered affordably at the Bottom of the pyramid: Case study of Sri Salraath Hospital Shirdi	Moore Kulkarni, Rahul Kandelwal	274-279
38.	विदेशी भाषा मोह से - हिन्दी भाषा संकट में	उमा चौधरी	280-283
39.	महिला सशक्तिकरण में सूचना प्रौद्योगिकी की भूमिका : एक समाज शास्त्रीय अध्ययन (ग्रामीण महिलाओं के सन्दर्भ में)	स्वप्नी कुमारी	284-286
40.	वेब आधारित प्रयास्य सेवा	गोपाल राजाराम पाटील	287-290
41.	'ख्रिस्ती मिशनरी चळवळीतील धर्मप्रचारातील बदलते प्रवाह : एक शोध आणि उपाय."	विद्यास बळवंत	291-294

Principal
Ambajogai, Dist. beed

A Critical Study of Interrelationship Myth, Culture and Literature

Phad Bibhishan Rokdiba

Assistant Professor and Head, Department of English,
Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai Dist. Beed.
Email: phadbibhishan@gmail.com Mob: 9422742445

Abstract

Every human being is greatly influenced by her/his culture as the whole way of life. Any particular culture as a whole way of life comprises of many things and is influenced several historical, geographical, philosophical and political factors. It is influenced by myths, legends, folktales so on. Myth plays a significant role in the development of society in general and an individual in particular. Though there is a tendency to reject myths as an outdated storylines in modern times, the truth is that none can be free of the myth/s or at least of the metaphorical manifestations of myth/s. Myth/s has/have been central to all the cultures of the world.

Literature is the record of a particular culture. It helps in retaining the culture in its existing forms. Literature also contains philosophy of life. It cannot be limited to one aspect of life. It deals with multiple aspects of life including cultural and cross-cultural issues. It has generally been observed that the literature of a particular culture is greatly influenced by the mythology of that culture. Therefore, it is also the record of stories of mythology. Literature helps to retain culture and myth. There is a close connection between myth culture and literature.

The present paper explains the interrelation between the myth, culture and religion by considering the existing theories prevalent in academia and attempts to explore the intricacies of their interrelationship.

Key words: myth, mythology, culture, literature, interrelationship.

The tradition of myth criticism includes some eminent research critics like James Frazer, Claude Lévi Strauss, Paul Radin, E. B. Tylor, Joseph Campbell and C. G. Jung. Northrop Frye is the earliest name associated with myth in general and myth criticism in particular. According to him these recurrent patterns of myth commonly found a mythology of different cultures of the world is 'new poetics'. For Frye, this 'new poetics' is to be found in the principle of the mythological framework, which has come to be known as 'archetypal criticism'. Archetypal criticism focused on finding the primordial images in the texts under study. It also attempts to find the significance of these images and symbols in relation to human life in general and psychological developments of an individual in particular. This type of criticism is essentially a centrifugal movement that moves from the text to primitive patterns and characters created by humans.

According to Frye, If criticism exists, "It must be an examination of literature in terms of a conceptual framework derivable from an inductive survey of literary field" (Anatomy 7). The area of criticism is not limited merely to understanding themes, motifs and symbols in a given text. It should transcend the traditional boundaries of thinking critically about a text or the body of texts. Frye rightly comments that "The axioms and postulates of criticism have to grow out of the art it deals with". (Anatomy 6)

James Frazer, a famous anthropologist who investigated myth in terms of its origin and development claimed that myth emerges from ritual during the natural process of religious evolution. Frazer famously argues that man progresses from belief in magic (and rituals based on magic), through belief in religion, to science. His claims however, can be challenged on the ground that it is often not true that a ritual gives rise to myth. Sometimes, myth itself comes out of human imagination to give rise to a ritual. But it is also true that beliefs give rise to myth and vice versa. Frazer argues that,

Man starts out with a reflexive belief in a natural law. He thinks he can influence nature by correctly applying this law; in magic man depends on his own strength to meet the difficulties and dangers that beset him on every side. He believes in a certain established order of nature on which he can surely count, and which he can manipulate for his own ends. (27)

The works of Paul Radin, who too was an anthropologist, reveal a divergent line of thought. His influential study *The Trickster: A Study in American Indian Mythology* is one of the true classics in the field of Native American studies presenting forty-nine stories as a cycle of 'Winchago Trickster' myths. Tricksters are American mythical gods sometimes compared with Indian Krishna. Eliade argues that all myths are, in one sense, origin myths. According to Campbell, the absolute mystery of life, what he called transcendent reality, cannot be captured directly in words or images. Symbols and mythic metaphors on the other hand point outside themselves and into that reality. They are "being statements" and their enactment through ritual can give to the participant a sense of that ultimate mystery as an experience.

K. S. Patil
Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

"Mythological symbols touch and exhilarate centers of life beyond the reach of reason and coercion" (Campbell 49).

E. E. Tylor leaving the sphere of historical religions, often sees the relationship between myth and ritual as analogous to the relationship between science and technology. He saw myth as an attempt to explain the world. He thinks that myth is a sort of proto-science. Ritual is secondary. He argues that the relation between myth and ritual is same as that between technology and science because technology is an application of science and ritual is application of myth. Therefore, ritual is an application of myth.

To Jung, myths emerged from the unconscious and contained archaic truth about existence. "Myths are first and foremost psychic phenomena that reveal the nature of the soul". (Jung 7). In his explanation about the creation of mythology, Carl Jung clearly mentions that myth came into being as it is today because the primitive man is not much interested in objective explanation of the cosmos. He has his imperative needs. This unconscious psyche has an irresistible urge to assimilate all outer experiences to inner psychic events. He declares that primitive man is not satisfied with the observation of a phenomenon. He tries to transcend these objective happenings to his inner urge. It is an attempt to connect the self within with the observable physical world outside. The next obvious example according to Jung is that of the hero myth, a common archetype. The hero struggles to overcome his fate and other obstacles to reach his goal. It serves as instigation for every person to do the same. This becomes the collective unconscious for Jung which according to him is the basic mythical pattern that governs the human psyche across all the cultures.

This self-realization according to Jung is nothing but the process of individuation. The true value lies not in being alone as the distinct part of this universe but in being one with it. The process of individuation is to identify ourselves in relation to the culture we are part of along with its beliefs and legends. The process mainly consists of joining the unconscious with the conscious, by having the knowledge of the former to rise to the latter.

Culture

Culture is not a simple term to be understood with the help of one line definition. It extends to all that we understand about a group of people differentiated from others by means of the way of life which stands separated from that of others by means of certain beliefs, rituals and traditions. It is a complicated and contested term

because the concept of culture does not represent an entity in an independent object world. It can be best understood as a dynamic signifier. It enables us to identify distinct and diversified ways of talking about human activity for a variety of purposes. The concept of culture is a tool that is of more or less usefulness to us as a life form. The usage and meaning of the term continue to change because different people aspire to do different things with it. Among multiple definitions of culture given by different scholars "culture is a whole way of life" (The Sage 44) seems more inclusive. It is like a language, constituted by representation, practices, power and variation.

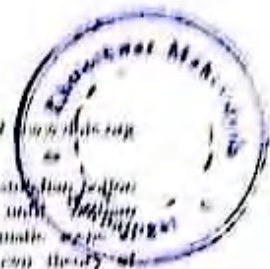
However, this variety of ways of understanding culture "does not represent cases of objective right versus objective wrong, for none of the definitions of culture is erroneous in the sense of mis-describing an object" (The Sage 44). These ways of understanding culture nonetheless, achieve different purposes and can be applicable in different times and places. This shows that the concept of culture is a political construct. Therefore, the meaning of the term culture cannot be explored without tracing its uses and the consequences that follow from this.

The term culture was rethought by authors like F. R. Leavis and Raymond Williams. Leavis thinks that 'high culture' which he designates to be literary culture, captured in the artistic and scholarly tradition, kept alive and nurtured the ability to discriminate between the best and the worst of culture. It was done by differentiating between the canon of good works and the 'addictions' and 'distractions' of mass culture. Raymond Williams rejects the way culture is understood by Leavis. His understanding of culture resembles to that of anthropological understanding which designates it as 'a whole and distinctive way of life'. He thinks that it was the meanings and practices of ordinary men and women that composed culture. Thus, culture is constituted by the tapestry of texts, practices and meanings generated by every one of us as we conduct our lives. The processes of meaning production therefore, "are signifying practices and to understand culture is to explore how meaning is produced symbolically as forms of representation" (The Sage 45).

Culture refers to the cumulative deposit of knowledge, experience, beliefs, values, attitudes, meanings, hierarchies, religion, notions of time, roles, spatial relations, concepts of the universe, and material objects and possessions acquired by a group of people in the course of

processes through individual and group activity. (N&S)

It is a cultivated behavior transmitted from one generation to another. It is a way of life of a particular group with its behaviors, beliefs, values, and symbols often accepted by thinking. It consists of patterns of behaviors acquired and transmitted through ages. Traditional ideas and values among with them are respected with greater care and reverence spirit in culture. Human nature is determined by the ideas, meanings, beliefs and values given by them. The concept of culture as the most influential factor in shaping human psychology finds its origin in some of anthropologists who suggested that there is no universal 'right way', as suggested by Europeans in general and British in particular, of being human.

There are different ways and different modes of manifestation of different cultures. The symbols in cultures often represent most superficial and also the deepest values in culture. These are generally seen through herbs and rituals lying between the values superficial and deepest values of a particular culture. Cultural interaction is bound to influence the cultural manifestations in all the nations. Symbols therefore, are only the outermost signs of the culture. Heroes are the models to be followed in culture while rituals are collective activities thought to be essential by society. Values form the core of a culture. Values are broad tendencies of judging between good and evil, right and wrong and natural and unnatural. It is often observed that many values remain unconscious to those who hold them. Therefore, they cannot be discussed, nor they can be directly observed by others.

Literature

Literature is generally defined as any of the written words, especially those considered of superior or lasting artistic merit. However, modern world has denied the differentiation between high and low merits as it is impossible to decide the class of literary merit. A tendency to decide literary merit is the product of a particular literary tradition that institutionalizes itself during the course of time. Chinua Achebe, for example, did not allow deviation in the traditional pattern of literary order. He wrote that myths are essential for the tragedy. The first claim was basic classification of drama in its structure divides naturally tragedy and comedy which, he said, should distinctly adhere to the perception of genre so that the dignity of tragedy with the purpose of instructing the people is not compromised. Aristotle raised the theory of drama saying that a tragedy should be strictly tragedy disallowing

any comical element in it. The Aristotelian pattern was the measure for tragedy until William Shakespeare appeared on the dramatic scene and challenge this notion with his term theory of dramatic writings plying this to a new genre called tragedy-comedy.

The term literature also comprises a comprehensive body of texts which surpasses the common definition of literature. There is another classification of literature namely, oral literature and written literature. The traditional definitions of literature limit themselves to the body of written works only. There is no reason why oral literature should not be considered literature. There is no difference between a written story and an oral story. Both carry equal importance in relation to its literary merits. Moreover, it is an established fact that most of literary traditions of literature were oral in ancient times and those oral literary works were reproduced in written form after the invention of printing press.

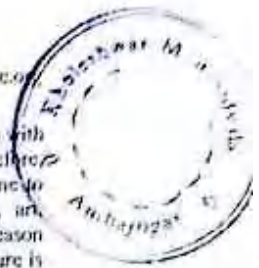
The literature is common to all discipline existing today. For them the word literature connotes anything that comes to them in written form as a theory or graphic representation of an application in the written form. It also includes any information that comes to them in oral form. But humanities think of literature in different terms. Literature is not anything that we get in the written form. Literature is the term applied to the written works with certain literary merits.

Myth, Culture and Literature:

Myth as discussed earlier is the story about the creation of the universe or about a place, person or thing often expressed through the cultural practice called ritual and is often found recurrent in literature. Therefore, there is a strong connection between myth culture and literature. Literature is representative of a culture, so is the myth. And culture and myth of a community is reflected in literature. Thus, these seemingly different bodies are actually structurally interconnected and cannot be separated from one another. The human civilisation in its primitive state struggled for existence. After having existed by understanding the nature of the universe and having vague understanding of the rules governing universe, they modified their ways of life which in turn were passed on to their upcoming generations. Mysteries of the world are so complicated that unless its basic pattern is found, all that is perceived by human senses can be totally deceptive and disillusioning. The ancient theories which governed the universe for years together were based on the misconception that earth is at the center of the universe and other heavenly bodies rotate around it. Earth was also supposed to be flat and not

round. However, the age of logic gave setback to this belief and changed the whole notion of mythically narrated stories which were common to most of the ancient cultures.

Though the world is now understood in terms of logic and modern science has reached almost other galaxies of the universe, myth still exists in the human mind shaping their psychologies. One of the major reasons for this is culture which gives expression to the myth in the form of rituals become an inseparable part of lives of people. There is no reason that these mythical stories would end. Mythical stories have become an important part of the literary and artistic creations which appeal human mind. The beauty of human life lies in the attitude towards the things, not in the things themselves. Therefore, it is in vain to argue that mythical stories are the false and imaginative interpretations of the origin. They are now deeply engrained in the culture and literature and therefore, they form the part of human personality.

Human nature as judged through existing conditions is rooted in the cultures and literatures. The ideas formed in the mind remain in the mind. Moreover, there is nothing absolute that can be given to human beings so that their life totally changes into heavenly experience. A person cannot live a happy life with the help of logic only. Life is formed of enumerable factors within and without. It has plenty of emotions and requirements to be fulfilled. The truth often remains in the background and is used only when essentially needed. It is not the objective universe governed by the mathematical rules that govern an individual but the truth that lies in the mind.

Among the list of the most read books, the religious texts are on the top even today. Most of the people do not understand the complicated truths of scientific world and therefore, they do not want to read them. Human life is governed by the interests and not by the objective truths. Therefore, the stories of mythical heroes fascinate general readers. They find joy in reading these books because they have taught these things from the beginning of their journey on this planet. Likes and dislikes of an individual are not based on its quality but on how a particular object is collectively perceived. The importance of an individual is identified in terms of popular appeal of the time. An individual as the part of society strives to be identified as different and important. This leads us to think, not in terms of absolute truth but in terms of collectively agreed upon conditions.

Mythical or religious texts of earlier times serve as the models for later writers. One can

understand new texts either by comparing them with the earlier texts or by contrasting them. Therefore, myth is bound to enter the literature from time to time. It enters the human psyche through, art, literature painting and mass media. Another reason for continuation of myth in culture and literature is that myth tries to validate its claims by means of historical monuments commemorating the mythical characters.

The remoteness, mystery and the heroism of myth have always been attracting the writers. But the application of the term 'myth' is very wide. There is a large variety of applications in contemporary criticism of myth. There is a need to understand the difference between myth, legend and folktale. M. H. Abrams clarifies it as, "If the protagonist is a man rather than a supernatural being, the story is usually not called myth but legend; if the story concerns supernatural beings, but is not part of a systematic mythology, it is usually classified as a folktale." A myth is always characterized by the supernatural elements and presence of Theo is inevitable in the story to gain the status of myth.

Myth has been the constant companion of philosophy in the ancient world. Ancient philosophers recorded interpreted and reinvented mythological tales for philosophical purposes. They reflected on the relationship between myths and discourse; and between mythos and logos. *Myth* is as intimately related to philosophy as literature is. Philosophers in the ancient world chose to express themselves in a wide variety of literary forms: poems, dialogues, treatises, and commentaries, while reflecting on the significance of such choices. Literature is one of the fields in which myth is kept and protected. There is a mutual relationship between myth and literature because myth provides the foundation to literature and literature, through its perpetual existence keeps on protecting myth. Literature has also nourished, enriched, and enlivened myth from ancient times to the present age.

Religion, Myth and legends form the chief domain of literature. Narratives, both sacred and secular Art and Aesthetics, Language and Language Arts (Oral, written, Literature, and Film) are all important expressions of a people's culture. Religion may be defined as beliefs and patterns of behavior by which people try to deal with what they view as important problems that can't be solved by other means. For example, the need to confront and explain life and death or life after death cannot be explained through logic. Or even it is explained, it would lead to no pleasure or joy. There are multiple of issues which logic is unable to explain. The

(Signature)

Principal
Kholashwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

elements like chance which are accepted by logic make people think that the answers to some of the crucial question about life can only be found in religion. All cultures have religions, which are powerful and dynamic forces in human society. To overcome limitations, people often turn to supernatural beings and powers: e.g., gods and goddesses, ancestral and nature spirits, impersonal powers. Religion reduces human anxieties by explaining the unknown or making it understandable, providing comfort in times of crisis, sanctioning a range of human conduct with notions of right and wrong, setting precedents for acceptable behavior, and/or transferring the burden of making decisions from human to supernatural beings.

Huston Smith, an eminent scholar of comparative religions, has written a classic book entitled *The World's Religions: Our Great Wisdom Traditions*. In this work, Huston presents the world's major religions as "inspired" and empowering theological and metaphysical truths. Smith characterizes religion as the "most momentous option life can present" (39). He thinks it as "the soul's journey across the jungles, peaks, and deserts of the human spirit" (Ibid). This journey human soul undertakes, according to him, in answer to "a call to confront reality, to master the self". (40)

Thus, religion in its purest form also is an important aspect of human life because it tries to

provide answers to some of the crucial question about human life through faith. Faith according religious doctrine leads to peace, which gets lost in the world of logic. Life without faith becomes unpleasant and traumatic experience. Religion, being the significant part of culture cannot be wiped out totally. Cultural rituals become the part of religious rituals. Therefore, culture and religion cannot be separated.

Myth as the part of culture also becomes the part of religion. In many of the existing forms of religion myth and religion are the two sides of the same coin. They together become significant part of the culture. Humans are conditioned. All sorts of conditioning depend on the experiences one is exposed to since the birth. Another important aspect of human mind is that it is not capable of differentiating between an imaginary experience and real life experience.

In short, culture is greatly influence by mythology and mythology is influenced by cultural practice. Cultural practices also include religious practices of a culture group. It also includes tradition and everything that a particular group of people do to ensure their sustenance and harmony. Literature is a medium to propagate these culturally motivated practices and to define culture and myth so as to assure its sustenance.

Works Cited

- ENR, *Culture Shock Challenges Firms Looking Abroad*. Vol. 250, No. 23. New York: McGraw Hill, 2003.
- Frazer, James, *The Golden Bough*. Basingstoke: Macmillan, 1890.
- Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism*. London: Longman, 2003.
- Smith, Huston, *The World's Religions: Our Great Wisdom Traditions*. London: Harper Collins, 1991.
- Jung, Carl G., *God Always Speaks Mythologically*. London: Rutledge, 2002.
- Reeves, Charles Eric, "Myth Theory and Criticism." In *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*. Eds. Michael Groden and Martin Kreiswirth. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.
- The Sage Dictionary of Cultural Studies. London: Sage Publications, 2004.
- Smith, Huston, *The World's Religions: Our Great Wisdom Traditions*. 1958. San Francisco and New York: Harper Collins, 1991.
- Campbell, Joseph, *The Masks of God: Creative Mythology*. London: Dickle Edge, 1991.
- Williams, David, *The Trickster Brain: Neuroscience, Evolution, and Narrative*. London: Lexington Books, 2003.

Principal
Ambajoggi, Udupi, India

Correspondence author

Received: July 14, 2017
Revised: August 2, 2019
Published: August 2, 2018

© 2018 Academic Publications, Ltd.
url: www.acadpubl.eu

Differential equations play a prominent role in the study of Physical, Chemical, Engineering, Economics and Biological fields. Also, it observed that most of natural phenomena leads to non linear differential equations. For such differential equations it difficult to find the solution by using analytical methods. In such cases the numerical methods plays a crucial role for obtaining

1. Introduction

formulas, error analysis, stability, convergence

Key Words: new iterative method (NIM), ordinary differential equations, implicit solutions

AMS Subject Classification: 65J04, 65J10, 65J20, 65J30

Abstract: In this paper, we introduce a new numerical method for solving ordinary differential equations in both linear and non linear cases. We apply new iterative method (NIM) on implicit midpoint rule to derive a new numerical method. We further present the error convergence and stability analysis of the proposed method. The efficiency of the new method is tested through various types of numerical problems and it shows that the results are better than those with exact solutions.

Dr. Babubabu Ambajoggi, Mathematics University
Department of Mathematics
Ambajoggi, 431 004 (M.S.), INDIA
Dr. P. C. Department of Mathematics
Government Vidyalaya Institute of Science and Humanities
Ambajoggi, 431 004 (M.S.), INDIA
Dr. M. Bhagubabu, R.K. Institute²

NEW NUMERICAL METHOD FOR SOLVING DIFFERENTIAL EQUATIONS

International Journal of Pure and Applied Mathematics
Volume 120 No. 4 2018, 639-655
ISSN: 1013-039X (print); ISSN: 1111-4275 (online)
url: http://www.ijpam.com
doi: 10.12733/ijpam.v120n4.13

Dr. P. C. Department of Mathematics
Government Vidyalaya Institute of Science and Humanities
Ambajoggi, 431 004 (M.S.), INDIA

$$(3.3) \quad N(u) = N \left(\sum_{i=0}^{\infty} u_i \right) = N(u_0) + \sum_{i=1}^{\infty} N \left(\sum_{j=0}^i u_j \right) - N \left(\sum_{j=0}^{i-1} u_j \right)$$

In this method non linear operator N is decomposed by NIM as below:

$$(3.2) \quad u = \sum_{i=0}^{\infty} u_i$$

where f is a known function and N is a non linear operator. It is assumed that NIM provides the solution to the equation (3.1) in the form of series

$$(3.1) \quad u = f + N(u)$$

In this section, we describe a new iterative method introduced by Daftardar-Gejji and Jafari (NIM) [5] for solving non linear functional equation of the form

3. New Iterative Method (NIM)

Theorem 6. Suppose the single step method (2.2) is regular. Then the relation (2.5) is a necessary and sufficient condition for the convergence of the method defined by (2.2).

for every $x \in [x_0, b]$, $y, y^* \in (-\infty, \infty)$, $h \in (0, h_0)$,

$$\|\Phi(x, y, h) - \Phi(x, y^*, h)\| \leq L \|y - y^*\|$$

Definition 5. A single step method (2.2) is said to be regular if the function $\Phi(x, y, h)$ is defined and continuous in the domain $a \leq x \leq b$, $-\infty < y^i < \infty$, $i = 1, 2, \dots, n$, $0 \leq h \leq h_0$ and if there exist a constant L such that

$$(2.5) \quad \Phi(x, y, 0) = f(x, y)$$

Definition 4. Consistency of single step method
A single step method (2.2) is called consistent if

$$(2.4) \quad \left| \frac{1}{h} T_{n+1} \right| = O(h^p)$$

The order of the single step method is the largest integer p for which

5.3. Stability Analysis

Consider the test equation,

$$y' = \lambda y \quad (5.7)$$

Now applying the new method (4.6) to the test equation (5.7), we get

$$\begin{aligned} K_1 &= \lambda y_n, \\ K_2 &= \lambda \left(y_n + \frac{h}{2} K_1 \right), \\ &= \lambda \left(1 + \frac{h\lambda}{2} \right) y_n, \\ K_3 &= \lambda \left(y_n + \frac{h}{2} K_2 \right), \\ &= \lambda \left(1 + \frac{h\lambda}{2} + \frac{h^2 \lambda^2}{4} \right) y_n. \end{aligned}$$

Now using equation (4.6), we can write

$$y_{n+1} = \left(1 + h\lambda + \frac{h^2 \lambda^2}{2} + \frac{h^3 \lambda^3}{4} \right) y_n.$$

Hence the stability region of the new numerical method is given by the inequality

$$\left| 1 + h\lambda + \frac{h^2 \lambda^2}{2} + \frac{h^3 \lambda^3}{4} \right| \leq 1,$$

where $\lambda = Re(\lambda) + iIm(\lambda)$ is a complex number.

The stability region is shown in figure (1).

6. Numerical Test Problems

We present some problems and show that the solution of new method is in good agreement with exact solutions. Maple software is used for this calculation.

Problem 6.1. Consider the nonlinear initial value problem [12]

$$y' = -2xy^2, \quad y(0) = 1 \quad (6.1)$$

[Signature]
Principal
Kholoshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

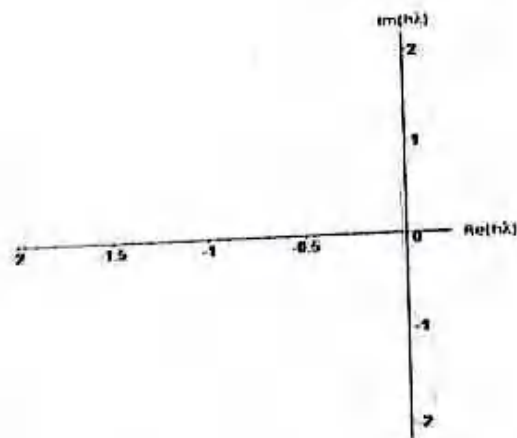

Figure 1: Stability region of new numerical method.

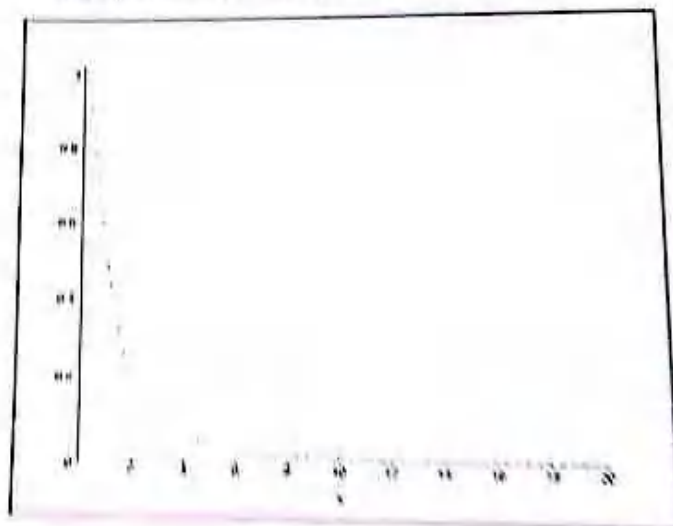

Figure 2: Comparison of solutions of problem (6.1)

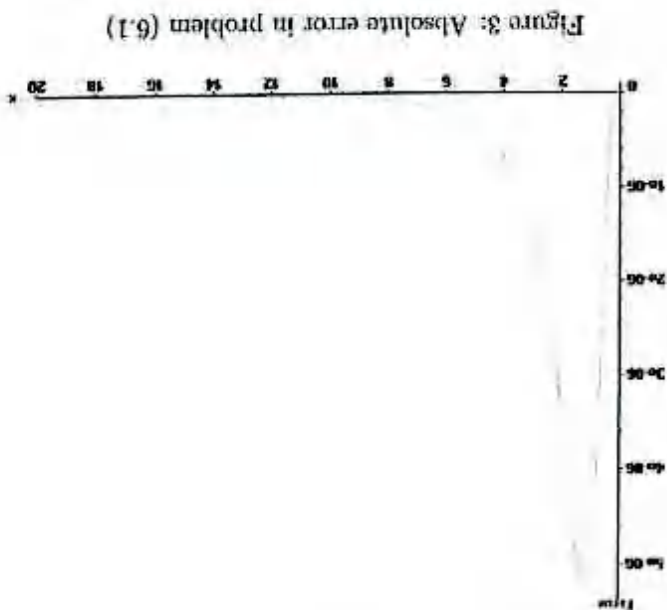

Figure 3: Absolute error in problem (6.1)

The exact solution of the problem (6.1) is

$$y(x) = \frac{1}{1+x^2}$$

We compare the solution of problem (6.1) obtained by new method (line) and exact solution (point) in figure (2). It is observed that numerical solution is good agreement with exact solution. The absolute error in the new method is plotted in figure (3) and maximum absolute error is 3.26617×10^{-6} .

Problem 6.2. Consider the nonlinear initial value problem

$$\frac{dy}{dx} = y^2 - xy^2, \quad y(0) = 1 \quad (6.2)$$

The exact solution of problem (6.2) is

$$y(x) = \frac{x^2 - 2x + 2}{2}$$

In figure (4), we compare the graph of solution by new method (line) and exact solution (point). It is observed that our solution is good agreement with exact solution. The absolute error in the new numerical method is plotted in figure (5) and maximum absolute error is 3.72231×10^{-5} .

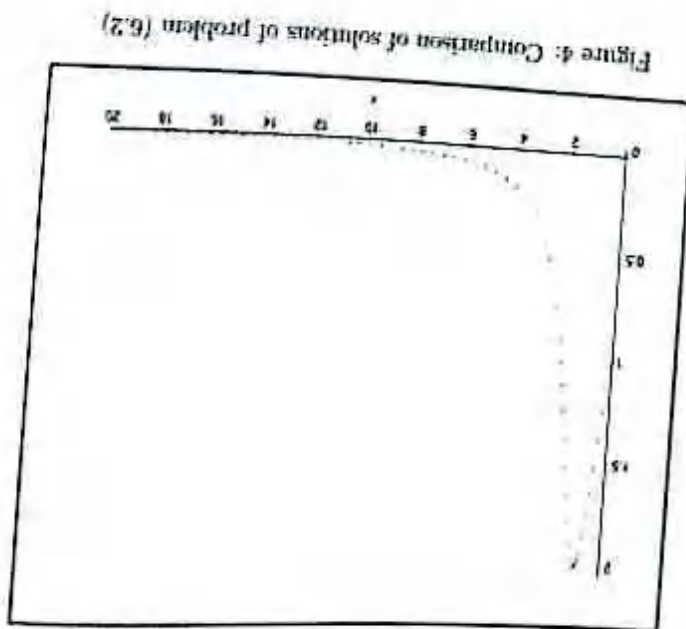

Figure 4: Comparison of solutions of problem (6.2)

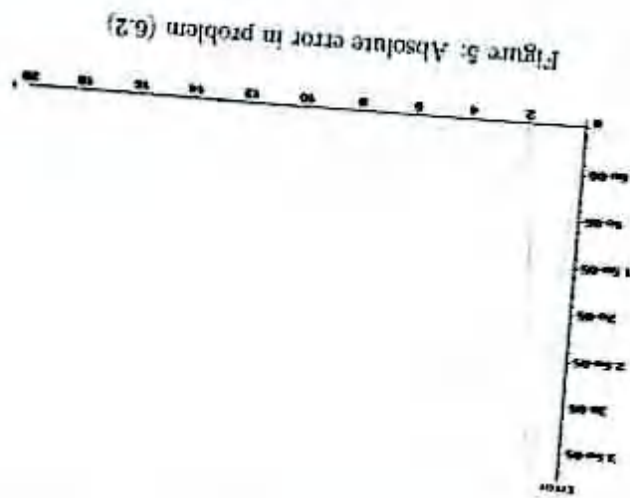

Figure 5: Absolute error in problem (6.2)

NEW NUMERICAL METHODS FOR

Problem 6.3. Consider a stiff system of differential equation [2]

$$\begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= -1000x + 1000y^2 \\ \frac{dy}{dt} &= x - y^2, \quad t \in [0, 6] \end{aligned}$$

(6.3)

with initial conditions

$$x(0) = 1, \quad y(0) = 1$$

The exact solution of problem (6.3) is

$$x(t) = e^{-t} \quad \text{and} \quad y(t) = e^{-t}$$

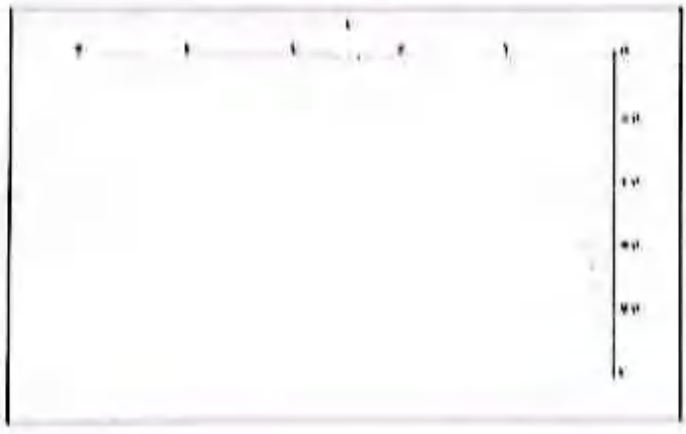

Figure 6: Comparison of solutions $x(t)$ of problem (6.3)

We also compared the numerical solutions (line) and exact solutions (point) (where both the graphs coincide) of $x(t)$ and $y(t)$ in figure (6) and (7) respectively and the absolute errors are plotted in figure (8) and (9).
The maximum absolute error in $x(t)$ and $y(t)$ in the interval $t \in [0, 6]$ is 1.9629×10^{-7} and 1.9629×10^{-8} respectively.

Principal
Vijay Kumar
Kannur Mahavidyalaya
Kannur

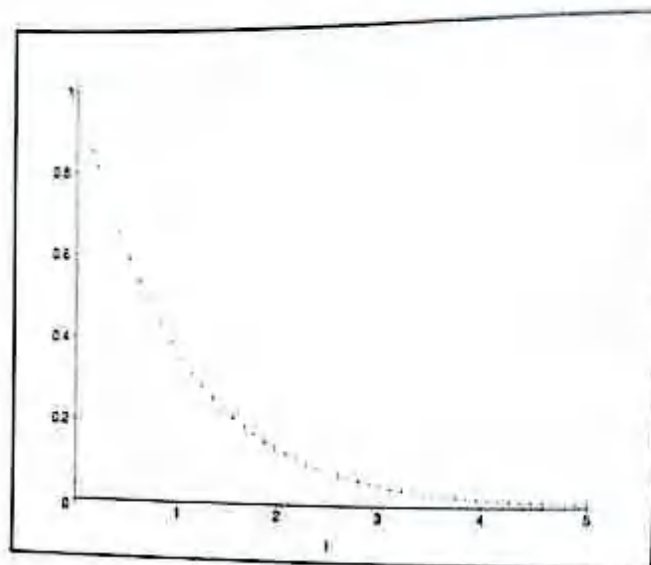

Figure 7: Comparison of solutions $y(t)$ of problem (6.3)

7. Conclusions

In this paper, we have developed a new efficient numerical method which is simple and powerful for solving differential equations for linear as well as non-linear. We have used new iterative method on implicit midpoint rule. Further, we analyzed the order, consistency and the stability for the new method. The numerical test problems have shown that our solutions are in good agreement with exact solutions. It observed that this method can be used effectively to solve stiff systems of differential equations.

References

- [1] S. Bhalekar and V. Daftardar-Gejji, Numeric-analytic solutions of dynamical systems using a new iterative method, *Journal of Applied Nonlinear Dynamics*, 1, 2 (2012), 141-158, doi: 10.5890/JAND.2012.05.003.
- [2] S. Bhalekar and V. Daftardar-Gejji, Solving evolution equations using a new iterative method, *Numerical Methods for Partial Differential Equations*, 26, 40 (2010), doi: 906-916, 10.1002/nm.20163.
- [3] S. Bhalekar and V. Daftardar-Gejji, Solving fractional order logistic equation using a

NEW NUMERICAL METHOD FOR

Figure 10: Absolute error in $x(t)$ for problem (6.3)

Figure 11: Absolute error in $y(t)$ for problem (6.3)

new iterative method, *International Journal of Differential Equations*, 15(12), No. 11, 112529, doi: <http://dx.doi.org/10.1155/2012/112529>

Accepted for
publication
15/11/2012

[illegible]

Account name	Unit number	Unit number	Unit number
0	1	1	1
0	1	1	1
0.11318 × 10 ⁻⁴	0.11318 × 10 ⁻⁴	0.11318 × 10 ⁻⁴	0.11318 × 10 ⁻⁴
0.3019 × 10 ⁻¹	0.3019 × 10 ⁻¹	0.3019 × 10 ⁻¹	0.3019 × 10 ⁻¹
0.3067 × 10 ⁻¹	0.3067 × 10 ⁻¹	0.3067 × 10 ⁻¹	0.3067 × 10 ⁻¹
0.3749 × 10 ⁻¹	0.3749 × 10 ⁻¹	0.3749 × 10 ⁻¹	0.3749 × 10 ⁻¹
0.5796 × 10 ⁻¹	0.5796 × 10 ⁻¹	0.5796 × 10 ⁻¹	0.5796 × 10 ⁻¹
0.7088 × 10 ⁻¹	0.7088 × 10 ⁻¹	0.7088 × 10 ⁻¹	0.7088 × 10 ⁻¹
0.8967 × 10 ⁻¹	0.8967 × 10 ⁻¹	0.8967 × 10 ⁻¹	0.8967 × 10 ⁻¹
0.9617 × 10 ⁻¹	0.9617 × 10 ⁻¹	0.9617 × 10 ⁻¹	0.9617 × 10 ⁻¹
0.99011 × 10 ⁻⁹	0.99011 × 10 ⁻⁹	0.99011 × 10 ⁻⁹	0.99011 × 10 ⁻⁹
0.8819 × 10 ⁻²	0.8819 × 10 ⁻²	0.8819 × 10 ⁻²	0.8819 × 10 ⁻²
0.30210 × 10 ⁻⁹	0.30210 × 10 ⁻⁹	0.30210 × 10 ⁻⁹	0.30210 × 10 ⁻⁹
0.6110 × 10 ⁻²	0.6110 × 10 ⁻²	0.6110 × 10 ⁻²	0.6110 × 10 ⁻²
0.15466 × 10 ⁻⁹	0.15466 × 10 ⁻⁹	0.15466 × 10 ⁻⁹	0.15466 × 10 ⁻⁹
0.4171 × 10 ⁻⁹	0.4171 × 10 ⁻⁹	0.4171 × 10 ⁻⁹	0.4171 × 10 ⁻⁹
0.60699 × 10 ⁻¹⁰	0.60699 × 10 ⁻¹⁰	0.60699 × 10 ⁻¹⁰	0.60699 × 10 ⁻¹⁰
0.28142 × 10 ⁻⁹	0.28142 × 10 ⁻⁹	0.28142 × 10 ⁻⁹	0.28142 × 10 ⁻⁹

1. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
2. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
3. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
4. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
5. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
6. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
7. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
8. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
9. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.
10. J. J. Stoker, *Elementary Methods for ordinary differential equations*, Second Edition, John Wiley and Sons, 1959, 24, 1912/094475770.

Co-Editor
Dr. Anjali Bhat
Dr. D.R. Bhat
Dr. D.B. Bhat

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhanraj
Asst. Prof. (Marathi)
MGVS Arts & Commerce college,
Veda, Dist. Nashik (M.S.) India

Executive Editor of this issue
Dr. Manish Chaudhary
Principal
Vishwakarma College, Ambikapur, Dist. Bhoil

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (II)

PEER REFERRED & INDEXED JOURNAL

UGC Approved Multidisciplinary International E-Research Journal

RESEARCH JOURNEY

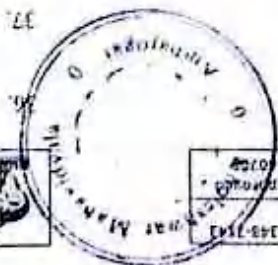
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

ISSN-2348-7145

Impact Factor 6.261

37.	64	18. मानवी हक्कांचे संरक्षण समस्येची प्रतिक्रिया "मानवी हक्कांचे प्रश्न"
38.	66	19. मानवी हक्कां आणि भारतीय संविधान
39.	68	20. भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांचे संरक्षण : एक विविध दृष्टी
40.	71	21. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
41.	74	22. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
42.	76	23. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
43.	78	24. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
44.	80	25. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
45.	82	26. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
46.	84	27. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
47.	87	28. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
48.	90	29. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
49.	92	30. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
50.	95	31. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
51.	97	32. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
52.	99	33. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
53.	101	34. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण
		35. मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण

ਮਾਧਨਪੁਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫਲਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ

10. **THE STATE OF TEXAS, COUNTY OF DALLAS, ss. I, the undersigned, a Notary Public in and for said State, do hereby certify that the foregoing is a true and correct copy of the original as the same appears from the records of said County.**

১৯৮৬ (১৯৮৬) সালে 'জাতিসংঘ' নামের একটি

-: 11-11145

১৩. কেন্দ্রীয় সরকার : কেন্দ্রীয় সরকারের প্রধান কার্যালয় নতুন দিল্লীতে অবস্থিত। কেন্দ্রীয় সরকারের প্রধান হলেন প্রধানমন্ত্রী। কেন্দ্রীয় সরকারের অধীনে ২৫ টি মন্ত্রণালয় রয়েছে। কেন্দ্রীয় সরকারের প্রধান কার্যালয় নতুন দিল্লীতে অবস্থিত। কেন্দ্রীয় সরকারের প্রধান হলেন প্রধানমন্ত্রী। কেন্দ্রীয় সরকারের অধীনে ২৫ টি মন্ত্রণালয় রয়েছে।

[illegible]

मानवशास्त्र में मानव व्यवहार के अध्ययन को मानवशास्त्र कहते हैं। मानवशास्त्र के अन्तर्गत मानव के शारीरिक, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, साहित्यिक, कलात्मक, धार्मिक, नैतिक, आदि सभी पहलुओं का अध्ययन किया जाता है। मानवशास्त्र के अन्तर्गत मानव के व्यवहार के कारणों, प्रभावों, नियंत्रणों, विकासों, आदि का अध्ययन किया जाता है। मानवशास्त्र के अन्तर्गत मानव के व्यवहार के अध्ययन के लिए विभिन्न विधियाँ प्रयोग की जाती हैं। मानवशास्त्र के अन्तर्गत मानव के व्यवहार के अध्ययन के लिए विभिन्न विधियाँ प्रयोग की जाती हैं। मानवशास्त्र के अन्तर्गत मानव के व्यवहार के अध्ययन के लिए विभिन्न विधियाँ प्रयोग की जाती हैं।

मानव अधिकारों का मानवीय मामला-३ :-

मानवीय अधिकार मानवीय मामला-३ में प्रत्यक्ष रूप से 30 अनुच्छेदों में विस्तृत रूप से की गयी है। अतः उन्हें दो प्रकार की संरक्षणा और अधिकारों की श्रेणी करने का एक है। अनुच्छेद 1 एवं 2 में कदा भीय है जो, सभी व्यक्तियों के साथ एवं, जर्मनी, फ़िनलैंड, ग्रीस, यू.के. एवं आर्थिक एवं विकास विभागों की श्रेणी करने वाली श्रेणी में है। अनुच्छेद 22 में 27 तक मानवीय एवं नागरिक अधिकारों का संरक्षण किया जायेगा।

[illegible]

- 1) 1952 में राष्ट्रीय संविधान सभा में शामिल हुए
- 2) 1962 में राष्ट्रीय संविधान सभा में शामिल हुए
- 3) 1962 में राष्ट्रीय संविधान सभा में शामिल हुए
- 4) 1962 में राष्ट्रीय संविधान सभा में शामिल हुए
- 5) 1962 में राष्ट्रीय संविधान सभा में शामिल हुए

- (1) 1952 年 1 月 1 日以前に建設されたもの
- (2) 1952 年 1 月 1 日から 1962 年 12 月 31 日まで建設されたもの
- (3) 1963 年 1 月 1 日から 1972 年 12 月 31 日まで建設されたもの
- (4) 1973 年 1 月 1 日から 1982 年 12 月 31 日まで建設されたもの
- (5) 1983 年 1 月 1 日以後に建設されたもの

...

...

...

...

...

...

- ...

...